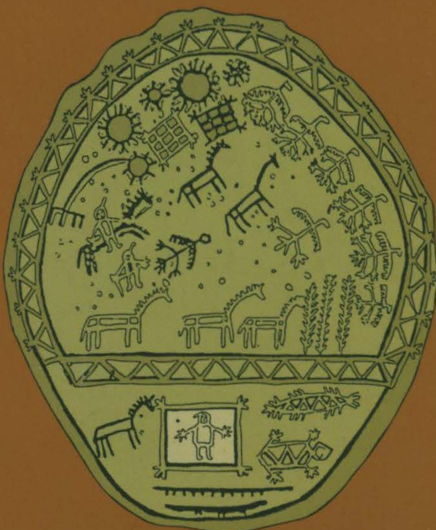
TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

Emel Esin

Toplu Eserler 1

KABALCI

EMEL ESİN

TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

KABALCI YAYINEVİ: 180

Emel Esin Toplu Eserleri: 1

Dr. Emel Esin, 1914'te İstanbul'da doğdu. Babası Ahmet Ferit Tek, II. Meşrutiyet yıllarının İttihat ve Terakki Partisi mebusu, Cumhuriyet döneminin ise bakan ve hariciyecilerindendi. Annesi Müfide Ferit Tek, Fecr-i Âti döneminin kadın yazarlarındandı. Yüksek öğrenimini Paris'te Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünde yaptı; Paris ve Viyana güzel sanatlar akademisinde mimari, resim, mozaik, vitray ve gravür öğrenimi gördü. *Türk İkonografisinde Ejder* başlıklı teziyle, Paris Üniversitesi'nde sanat tarihi doktoru unvanını kazandı. Necati Lugal'den Arapça ve Farsça, Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Harbert Jansky'den ortaçağ Türkçe metinleri dersleri aldı. Doğu ve Batı dillerinden olmak üzere çok sayıda lisan bilen ve bu sayede hem Batı hem de Doğu kaynaklarını inceleyebilen Esin, Türk sanatı, arkeolojisi, tarihi konularında çok sayıda makale yazmıştır. Eserleri, yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da araştırmacıların başvurduğu önemli kaynaklar arasındadır.

Emel Esin

Türk Kozmolojisine Giriş

Bu kitabı oluşturan "Gök ve Yer" isimli makale, 1979'da 'Türk Kültürü Elkitabı Seri II'ye Ek' olarak basılan *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)* isimli kitaptan alınmıştır.

Kabalcı Yayınevi'de Birinci Basım: Kasım 2001

Kapak Düzeni: Serdar Bal
Yayıma Hazırlayan: Ergun Kocabıyık

Baskı: Yaylacık Matbaası
Mücellit: Yedigün Mücellithanesi

KABALCI YAYINEVİ
Himaye-i Etfal Sok. 8-B Cağaloğlu 34410 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)
Esin, Emel
Türk Kozmolojisine Giriş
1. Kozmoloji 2. Dinler Tarihi 3. Orta Asya

ISBN 975-8240-43-9

EMEL ESİN

TÜRK KOZMOLOJİSİNE GİRİŞ

KABALCI YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

AARP	*Art and Archaeology Research Papers*, Londra.
AIUON	*Annali dell' Istituto Univers. Orientale di Napoli.*
AM	*Asia Major.*
AOASH	*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapeşte.
APAW	*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin.
BMFEA	*Bulletin of the Museum of Far-Eastern Antiquities*, Stockholm.
CAJ	*Central Asiatic Journal.*
CT	*Cultura Turcica*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
EDTF	*Ergebnisse der deutschen Turfan Froschung*, Leipzig, 1972.
İA	*İslam Ansiklopedisi*
JA	*Journal Asiatique*, Paris.
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society.*
ḲB	Yûsuf Ḫâṣṣ Ḥâcib, *Ḳutadġu-Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul, 1947.
KO	*Kunst des Orients.*
KSIIMK	*Kratkie soobşçeniya Instituta material' noy kulturii*, Moskova-Leningrad.
MAS	*Mongolskiy arxeologiçeskiy sbornik*, Moskova.
MIA	*Materialı i issledovaniya po arxeologii SSR*, Moskova.
MRTB	*Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko.*
PIAC	Permanent International Altaistic Conference.
SA	*Sovetskaya Arxeologiya.*

SAD	*Selçuklu Araştırmaları Dergisi.*
SE	*Sovetskaya Etnografiya.*
SPAW	*Sitzungberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften,* Berlin.
ST	*Studia Turcica.*
STY	*Sanat Tarihi Yıllığı,* İstanbul.
TK	*Türk Kültürü*
TKA	*Türk Kültürü Araştırmaları.*
TKEK	*Türk Kültürü El-Kitabı.*
UAJ	*Ural-Altaische Jahrbücher*, Hamburg.
VANK	*Vestnik Akademii Nauk Kazak SSR*, Alma-ata.

ÖNSÖZ

Dr. Emel Esin'in (1914-1987) eserlerini, dilini sadeleştirerek bir dizi halinde yeniden yayımlarken, yazar hakkında kısa bir bilgi vermenin gerekli olduğunu zannediyorum. Emel Esin geniş kültürü, Doğu ve Batı dillerine hâkim olması, çalışkanlığı, konusuna gönülden bağlılığı, kendi kendini mükemmel şekilde yetiştirmesi, Orta Asya Türk sanatı ve tarihi konusundaki orijinal araştırmalarıyla dünya çapında üne kavuşmasıyla nadir rastlanacak kişilerden biridir. Emel Hanım, 1914 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Ahmet Ferit Tek (1877-1971), II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki Fırkası Kütahya mebusu olarak parlamentoya girmiş, Türkçülük akımının öncü kişilerinden biri olarak Türk Ocaklarının oluşumunda etkili olmuş ve 1913'te kurulan bu kurumun ilk genel başkanı seçilmiştir. Daha sonraki yıllarda Milli Mücadeleye katılmış, bir süre maliye bakanlığı yapmış, Ankara hükümetinin Paris temsilcisi olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra, güçlü temsil kabiliyeti göz önüne alınarak dışişlerinde önemli görevlere atanmıştır. 1925-1930 yılları arası Londra büyükelçiliği, daha sonra Varşova büyükelçiliği ve II. Dünya Savaşı boyunca Tokyo büyükelçiliğini başarıyla sürdürmüş ve bu son görevinden sonra emekli olmuştur. Emel Esin'in annesi Fecr-i Âti döneminin kadın yazarlarından Müfide Ferit Tek (1892-1971) Hanımdır. Gençlik yıllarında kaleme aldığı *Pervaneler* ve *Aydemir* adlı romanları çok ilgi görmüş, kendisine büyük şöhret sağlamıştır.[1]

---

[1] Emel Esin, annesi babası, eşi ve ailesi hakkında Sadullah Paşa'dan, Akçora'dan Merkez Efendi'ye kadar uzanan bir çizgide çeşitli yayınlar gerçekleştirmiş ve böylece kendisi ve ailesi hakkında ilk elden bilgi

Bu seçkin ortamda doğan Emel Esin, kendisine sağlanan büyük imkânları başarıyla değerlendirmiş ve sağlam bir temel eğitim elde etmiştir. Emel Esin yüksek öğrenimini Paris'te Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünde yapmış, ayrıca Sorbonne'dan sertifika almış; Paris ve Viyana güzel sanatlar akademisinde mimari, resim, mozaik, vitray, ve gravür öğrenimi görmüştür. *Türk İkonografisinde Ejder* başlıklı teziyle Paris Üniversitesi'nde sanat tarihi doktoru unvanı kazanmıştır.[2] Daha sonraları Türkiye'de bulunduğu sürede, Lugal'den Arapça ve Farsça'yı öğrenmiş; Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Harbert Jansky'den ortaçağ Türkçe metinleri dersleri almıştır. Ankara'da Necati Lugal (1878-1964) ile başlamış olan öğretmen-öğrenci ilişkisi kısa bir süre sonra yakın bir aile dostluğuna dönüşecek ve yıllar boyu Emel Esin bu büyük üstattan istifade edecektir.[3]

Babasının Tokyo'daki görevi sırasında Sefaret Başkâtibi Seyfullah Esin'le evlenen Emel Hanım, Orta Asya'ya ilk seyahatini 1942 yılında yapmış, Çin medeniyetini ve Orta Asya medeniyeti hazinelerini yakından görmüştür. Son derece bilgili bir kişi olan Seyfullah Esin, köklü bir ailenin çocuğudur. Dedesi II. Abdülhamid döneminin ünlü Viyana Sefiri Sadullah Paşa'dır. Emel Esin, eşinin Birleşmiş Milletler'deki büyükelçiliği sırasında ABD'de bulunmuştur. Yine eşinin çeşitli ülkelerdeki görevleri sırasında Kahire, Bonn ve Yeni Delhi'de bir süre

---

sağlanması mümkün olmuştur. Kaynakçasında bunlar kolaylıkla görülmektedir.

2 Müjgan Cumbur, "Emel Esini Kaybettik," *Erdem* cilt: 3, sayı: 7, 1987, s. 293-307.

3 Bu konuda TTK yayını olan *Necati Lugal Armağanı* (1968) içindeki makalesinde, Emel Esin kendi yetişmesini açıklayan önemli bilgiler vermiştir.

yaşamış ve Yeni Delhi'de bulunduğu sıralarda ikinci Orta Asya seyahatini yapmıştır. Bu seyahat Emel Esin'in Türk kültür ve sanatını değerlendiren ilk yazısının çıkmasına ve yazarlık hayatının başlangıcını oluşturan *Türkistan Seyahatnamesi* adlı kitabının kaleme alınmasına yol açacaktır. Bu eser 1959'da Türk Tarih Kurumu'nca basılmıştır.

Yıllar süren bu büyük birikim birdenbire 1959 senesinde ilk meyvesini vermiş ve vefat ettiği sene olan 1987'ye kadar hızlanarak devam etmiştir. Emel Esin'in yayınlarını Prof. Osman Sertkaya nispeten geniş olarak *Türk Kültürü Dergisi*'nde derlemiş, daha sonra Dr. Müjgan Cumbur *Erdem*'de kişiliğini de dile getirdiği bir yazıda yayınlarının kısa kaynakçasını vermiştir.[4] Nihayet Tek-Esin Vakfı yönetimi, yazarın vefatından sonra, Mihin Lugal Hanım tarafından hazırlanan *Dr. Emel Esin Kütüphanesi Kataloğu*'nun birinci cildini 1994'te ikinci cildini ise 1997'de yayımlamıştır. Bu kataloğun ikinci cildinde, Esin'in yayın kaynakçası eksiksiz bir şekilde derlenmiş bulunmaktadır. Buna göre 1959-1987 arasında Emel Esin, doksanbeş tanesi yabancı dillerde olmak üzere dörtyüz dolayında makale kaleme almıştır. Bu yoğun yayın faaliyeti, memleketimizde olduğu gibi uluslar arası alanda da dikkati çekmiş ve yazıları pek çok yerde kaynak olarak kullanılmıştır.

Emel Esin hem yetişme yıllarında hem daha sonraları, konusuyla ilgili büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Ayrıca binlerce fişten oluşan büyük bir birikimi mevcuttur. İşin ilginç tarafı bütün bilimsel çalışmalarını ve yayınlarını hiçbir akademik kuruma bağlı olmadan bireysel olarak gerçekleştirmiş olmasıdır. Buna rağmen Türkiye'de bilimsel dergilere sürekli yazı yazmış, kongrelere dikkat çeken tebliğ-

4 M. Cumbur, a.g.e., s. 298.

lerle iştirak etmiş; aynı şekilde uluslararası kongrelere düzenli şekilde katılmış; yazdığı makaleler, ince eleyip sık dokuyan ünlü dergilerde yayımlanmıştır. Bu başarıları dolayısıyla Emel Esin Hanım'a çok gıpta edilmiş, belki de biraz kıskanılmıştır. Fakat o hiçbir şeye aldırmadan bildiği yolda başarıyla ilerlemeye devam etmiştir. Ancak, vefatından birkaç yıl önce 1983 yılında, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi asil üyeliğine seçilmiştir. Burada büyük projelerin gerçekleştirilmesi için çalışırken amansız bir hastalık sonucu 1987 yılında vefat etmiştir.

Emel Esin'in beklenmedik kaybı, bilimsel açıdan büyük bir boşluk doğurmuştur.[5] Aile dostlarından Prof. Osman Okyar, onun için aşağıdaki değerlendirmeyi yapmaktadır:

> Emel Esin'in bilimsel şahsiyetini tayin eden özelliklerinden biri, bir yandan Doğu dilleri ve kültürüne, diğer yandan Batı dilleri ve kültürüne hâkim olmasıydı. Böylece çok değişik kaynaklardan istifade ederek geniş bir ufuk ve perspektif içinde çalışabiliyordu.
>
> Sosyal bilimlerde çalışan sanat tarihi ve kültür meselelerini araştıranlar için bilhassa Türk sosyal bilimcileri için sadece Batı dil ve kaynaklarına bağlı kalmayıp, Doğu düşüncesine ve kaynaklarına inebilmek çok önemlidir. Bu sayede kültür üstünlüğü ve geriliği şeklindeki kompleksler siliniyor. Böylece tarihleri ve yerleşme yerleri itibariyle Doğu ile Batı arasında bir köprünün üzerinde bulunan Türklerin sanatları ve kültürleri daha iyi anlaşılabiliyor. Denilebilir ki, Emel Esin böyle bir senteze yaklaşmış nadir sosyal bilimcilerimiz-

---

5 Prof. Osman Sertkaya ve Dr. Müjgan Cumbur yukarda adı geçen makalelerini bu nedenle yayımlamışlardır.

> den biri oldu.
>
> Evet, Dr. Esin Batı dillerinden İngilizce, Fransızca, Almanca yanında Rusçayı, anlayacak kadar da Bulgarcayı biliyordu. Frasça ve Arapça onun kaynak dillerindendi. Geniş ilmi kapasitesi yanında, bu çeşitli dil bilgisi de onu Doğu ile Batı arasında bir köprü insan yapmıştır. Batının metodunu kavramış, kendi milli ve manevi değerlerine tutkun bir insandı.... Emel Esin'in kaybı ile Türk kültür ve sanat tarihine derinliğine ve mukayeseli olarak inmeye çalışan, bu tarih üzerine ülkenin içinde ve dışında konuşabilen kıymetli bir araştırıcı aramızdan ayrıldı. [6]

Yine Emel Esin'in vefatı üzerine Beşir Ayvazoğlu bir makaleyle onun kişiliğini anlamlı şekilde dile getirmiştir.[7]

Türk Kozmolojisine Giriş adlı bu kitap ise, Türkiye'de Orta ve İç Asya sanat ve arkeolojisinin önemli birkaç şahsiyetinden biri olan Emel Esin'in, *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), Türk Kültürü El-kitabı Seri II'ye Ek* adlı kitabındaki "Gök ve Yer" makalesinin yeni ve ayrı basımıdır. 1979'da yayımlanmış ve konusunda ilk ve tek kaynak durumundaki bu makale, Emel Esin Toplu Eserleri dizisinin ilk kitabı olarak yeniden okuyucuya ve araştırmacılara kazandırılmış oluyor.

Yazarın dili belli ölçüde güncelleştirilmeye çalışılmış, ancak özgün ifadenin bozulmamasına dikkat edilmiştir. Böylece okuyucunun güçlük çekmeden yazarın anlatım şekline doğru olarak erişebileceğini

---

6 O. Okyar, "Emel Esin'in Ardından," *Yeni Forum*, cilt: 8, sayı: 181, 15 Mart 987, s. 49-50.

7 Beşir Ayvazoğlu, "Emel Esin Hanım'a Dair," *Tercüman*, 3 Mart 1985, s. 11.

ümit etmekteyiz. Bu eserin ardından, Emel Esin'in makalelerinden bir seçkiyi genel okuyucuya ve araştırmacılara sunmayı düşünmekteyiz. Yayımlanacak diğer ciltlerle birlikte, Orta Asya sanatı, arkeoloji ve kültür tarihinin bu seçkin şahsiyetine ait çalışmaların, daha büyük oranda ve hakkıyla değerlendirileceği kanısındayız. Bazı eserleri daha önce Kabalcı Yayınevi'nce yayımlanmış –ve yayımlanmaya devam edecek– olan Jean-Paul Roux, Wolfram Eberhard ve Yaşar Çoruhlu'nun çalışmalarına ek olarak Emel Esin'in toplu eserleriyle birlikte Orta Asya'nın kültür mirasına değişik yönleriyle bakabilme fırsatı elde etmiş bulunuyoruz.

Emel Esin'in eserlerinin tekrar yayımlanmasına izin veren Tek-Esin Vakfı yetkililerine ve Sayın Dr. Ayşe Bermek'e teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Aykut Kazancıgil

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Türklerin kâinat hakkındaki ilk düşünceleri üzerine yapılan bu araştırmalarda, en eski dönemler ile gök-yer ve atalar dinine bağlı çevreler söz konusu olmaktadır. Bu sebepten, XI.-XII. yüzyıllardan sonraki kaynaklar göz önünde tutulmakla beraber, eski dönemler için belge sayılamamaktadır. Böylece Türklerin sonradan kabul ettiği milletlerarası dinlerin, Türk kozmolojisine getirdiği sonraki kavramlar ortadan kaldırılmak istenmektedir.

Şüphesiz ki, uygulanmak istenilen yöntem her alanda uygulanamadı. Bazı konuların açığa çıkması, XI.-XII. yüzyıllardan daha sonraya da uzanıyordu. Diğer taraftan, sözü edilecek birkaç Kök Türk dönemi kitabesinden anlaşıldığına göre, milletlerarası dinlerin özellikle Budizmin Türkler üzerindeki etkileri, gök-yer ve atalar dini çevresine de çok erken nüfuz etmişti. Bu gibi durumlar dışında, seçilen yönteme sadık kalınmaya çalışıldı.

Emel Esin, İstanbul, 1978

GÖK VE YER

I. EVRENSELCİ DİKOTOMİ: İki Ana İlkeye İndirgenmiş Âlem Düzeni

1. *Yaruk* ve *Karanıg* İlkeleri ile Unsurlar

Kâinatın bütün tezahürlerini gök ve *yir-sub/v*'un (yer-su: yeryüzü)[1] temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel 'nefes'ten oluşmuş olarak kabul eden sistem, proto-Türk ve Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisiydi. Eberhard'ın, çoğunluğunu proto-Türk saydığı Çulardan[2] (MÖ 1059-249) önce, bugünkü Kuzey Çin'e hâkim olan Şang sülalesi döneminde, *Ti* denilen gök tanrısına, doğa güçlerine ve atalara ibadet ediliyordu. Fakat Şangların kozmolojisi dağınık inançlardan ibaretti.[3] Böylece, kâinatın çeşitli tezahürlerini, mekân ve zaman içinde tüm evreni kapsayan bir düzen olarak açıklama girişimi, proto-Türk sanılan Çulara atfedilmektedir ya da Çular bu kozmolojiyi anavatanları olan İç Asya'dan getirmişlerdi. Evrensel olma iddiasında bulunduğundan, zamanımız araştırmacıları Çu kozmolojisine evrenselcilik veya evrencilik demektedir. Çu kozmolojisi, 'gök' ve 'yer'in temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için de dikotomi (iki ilkeli sistem) adını almaktadır. Evrenselcilik, merkeziyetçi devlet dini tarzındaydı.[4] Gök tanrısının hükümdarın atası[5] sayıl-

---

1 Eski Türkçede *Yer-sub/v* (yer-su) yer-yüzü demektir; *yer* kelimesi ise belirli bir yere işaret eder: G. Doerfer, II. madde 888. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*yér*".

2 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 17, 33.

3 Tsung Tung-chang, s. 259.

4 Bkz. J. J. M. De Groot, *Universismus*; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, dizin s.v. Universalismus ve I, s. 119, 127 vd., 146, 303 vd., 411;

masıyla, merkeziyetçi devlet dini kozmolojik bir açıklama bulmaktaydı. Bu konudaki yazılı rivayetler, Çin'de Çu döneminden (hemen) sonra başladığına göre, Çuların evrenselciliği ne dereceye kadar geliştirmiş olduğunu belirlemek güçtür. Ancak Çulardan sonra da, Çin ve Doğu Türk kültürleri iç içe geçmiş halde devam etti. Türkler ve Çin arasında, evrenselciliğin ortak kökeninin dışında daha sonraki karşılıklı kültür etkileşimleri de söz konusudur. Ayrıca, Çuların icadı evrenselcilik Çin'de ortaya çıkarken, bir yandan da Çinlilerin Hu[6] dediği ve Çin'in kuzeyi ile batısında yaşayan ve Çinli olmayan kavimler –bu arada Türkler de– Çuların diğer mirasçıları olarak aynı kozmolojiye sahip bulunuyorlardı. Çu kozmolojisi, Hu çevrelerinde değişik şekillerde sunuluyordu.

Evrenselcilik, Çin'de olduğu gibi Hularda da iki ayrı yönde gelişti: merkeziyetçi devlet dinini uygulamaya yöneltilmiş Konfüçyüs felsefesi ve evrenselci düşünceleri devlet idaresine yaymayan, bireyci bir görüşteki Taoizm.[7] Her iki eğilim de, Çinlilerin Hsiung-nu dediği Doğu Hunlarının[8] siyasi ve kültürel geleneğini izleyen Kök Türk

---

III, 62-3. M. Granet, s. 127, 230-34, 238, 252, 320, 329. E. Biot, I, s. 418 vd. Şang döneminde evrenselcilik yoktu: Tsung Tung-chang, s. 259.

5 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* I, s. 119; E. Biot, I, s. 440.

6 *Hu*: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 141 ve not I/152'de verilen kaynaklar.

7 Taoizm: Bkz. J. Legge ve I. Toshihiko, Türklerde Taoizm: Kök Türklerin Kağan soyu A-shi-na boyunun IV.-V. yüzyıllarda yaşadığı P'ing-liang: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 320-21, 367, 462. Bilge Kağan Taoist tapınaklar yaptırmak istedi: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 224, 462.

8 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 233.

Kağanlığı çevresinde bulunuyordu. Tao dininin ilkeleri, bütün Hu çevrelerinde yaygındı. Kök Türklerin kağan soyu, Çinlilerin A-shi-na dediği boy, IV.-V. yüzyıllarda tarih sahnesine ilk çıktığı zaman, Yaşıl-ögüz (Hoang-ho)[9] Irmağı'nın batısındaki P'ing-liang'da, bir Taoist türbe olan dağın civarında yaşamaktaydı.[10] Merkeziyetçi devlet felsefesi ise, gerek Hsiung-nular, gerekse Kök Türkler tarafından kabul edilmekte, fakat kendilerine göre yorumlanmaktaydı. Hsiung-nular ve Kök Türkler bakımından, özellikle güçlü oldukları dönemlerinde dünyanın merkezi Çin'de değil, kendi hükümdarlarının *ordu*'sunda[11] bulunuyordu (hükümdar merkezi olarak *ordu* tabiri Hsiung-nular tarafından da kullanılıyordu). Hsiung-nulara benzer şekilde, Kök Türk kağanları "*Teñgri-teg, teñgride kut bulmış*" (Orkun, I, s. 28), yani 'göksel hükümdarlar' olarak kabul ediliyordu. Kök Türk metinlerinde de, *teñgri* (gök) ile *iduk* (kutsal) olarak nitelendirilen *yağız-yir* (yer) (Orkun, I, s. 22) evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke, yani dikotomi halinde belirmektedir. Kök Türk kağanlarının *ordu-örgin*'i[12] Ötüken-yış, dört yönün kavşağı, yani kâinatın merkezi sayılıyordu.[13] Çu evrenselciliğine ait terimlerin çoğunun Türkçe karşılığının olması, aynı kavramların Türklerde de var olduğunun kanıtıdır.

Çinlilerin ve Türklerin dikotomik kozmolojisi, İran dinlerindeki iki ilke üzerine kurulu, ikici (dualist) görüşten büsbütün farklıydı.

---

9 Bkz. not böl. I/7. Kök Türk kitabelerinde Hoang-ho Irmağı'na Yaşıl-ögüz adı verilmekteydi: N. Orkun, isim dizini.

10 Bkz. not böl. I/7.

11 *Ordu*: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, s. 236.

12 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

13 Bkz. not böl. II/39.

İranlılar, iki ilkeyi birbirine düşman ve birini iyilik, diğerini kötülük simgesi sayıyordu. Zerdüşt ve Mani dinlerinde, ışık iyilik simgesi, karanlık ise kötülük simgesiydi. Çinliler ve Türkler ise bu iki ilkeye ahlaki bir anlam vermiyordu. Bu sebepten Mani rahipleri, Türklerin "cahillerine" şöyle bir sitemde bulunuyorlardı: Bunlar, iyi ve kötü, göksel ve aşağı ruhlar arasında fark gözetmeden bütün ruhani varlıklara tapıyorlar.[14] Gerçekte, evrenselci dikotomi denen evrensel iki ilke düşüncesi, doğanın her yönünü kutsal biliyor ve doğa güçleriyle uyum içinde yaşamak ve bu güçlerin *kut*'unu kazanmakla iyilik haline varılacağını sanıyordu. *Kut*'un belirmesi ve verdiği ödül ise başarıydı.[15] Evrenselcilik Taoizm yönüyle, kutsal sayılan kâinatın genel ruhu kavramında, "*bir tözlüg bolmak*"[16] (panteizm, vahdet-i vücud) düşüncesine yakın bulunuyordu.

Gök ve yer-su dikotomisinin Türkler tarafından ne şekilde düşünüldüğünü ve bu iki ilkenin çeşitli oluşumlarını bir Türkçe metin anlatmaktadır. Söz konusu metin belki IX. yüzyıldan olup kısmen Çinceden çevrilmişti. Bu bir Budizm metni olmakla beraber, aktaracağımız kısım Burkan {Buda} dini kozmolojisiyle ilgili değildi; Çin-

---

14 Uygurlar *kuei*'leri (aşağı ruhlar) 'burkan' olarak kabul ediyor ve *shen*'lerden (gök ruhlar) ayırmıyorlardı. *Inscriptions de l'Orkhon*, s. XXX/XXXV (not 12). Krş. G. Schlegel, s. 130, satır 59-75. Mani dinini 762'de kabul ettikleri zaman Uygurlar, bu 'aşağı ruh' heykellerini yaktılar: a.y. Mani dinini kabul eden bir Türk, geçmiş günahlarından tövbe ederken, artık *yek*'lere (aşağı ruhlar, bkz. *Slovar*) kurban vermeyeceğine yemin ederdi: A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," *EDTF*, III, 25. *Yek*'e, *içkek*'e tapanlar: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 19.

15 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s. 146, 190.

16 Kara-Zieme, satır 430.

Türk kâinat düşüncesinden esinlenmişti:[17]

> *Bu yırtınçüda üstün ten̂gri yaruk titir, altın yagız yir kararıg titir. Kün-ten̂gri yaruk titir. Ay ten̂gri kararıg titir. Oot yaruk titir, suv kararıg titir. Er yaruk titir, tişi kararıg titir. Bu yirli-ten̂grili, tişili-irkekli bir gerü kavışıp kamag tınlıglı-tınsızlı, iki türlü ed toğar belgürer.... künli aylı karışu-kavışu yorıyor. Ötrü yaylı, kışlı, tört öd bolur. Tört öd içinte yana ikirer öd adrılur, sekiz yan̂gı kün bolur.* (Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 318 vd.)

> Bu kâinatta, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir.... Güneş ve ay karışıp, kavuşarak yol almaktadır. Bundan ötürü, yazlı-kışlı dört mevsim olur. Dört mevsim içinde (her mevsim) yine ikişer zamana ayrılıp sekiz 'yeni gün' doğar ('yeni gün'ler Çince *chieh*, dört mevsimin ilk günleri, ilkbahar ve sonbahar ekinoksu [günler ve gecelerin aynı uzunlukta olduğu iki devir] ile yaz ve kış gündönümü günleridir [en uzun gün ve en uzun gece]).

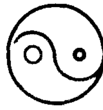
Çinceden çevrilmiş bu kozmolojik metnin sonuçlarını izleyebilmek için, ilgili yaratılış düşüncesini belki kısaca hatırlatmak gerekir:[18]

---

17 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 318 vd. *Sekiz yükmek sûtra*'nın tarihi ve söz konusu anlamları hakkında bkz. L. Ligeti, 295, 319.

18 *Tao*'dan *T'ai-chi*'ye gelişme: Bkz. C. A. S. Williams, "Yin and yang". Rüzgârlar: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 313. Çin kosmogonisi: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, s. 339; *I-ching*, I, s. 295; J. Legge ve I. Toshihiko'nun eserleri.

Başlangıçta, niteliği anlaşılamayan 'ilk neden' olarak ezeli Tao (yol, yöntem) bulunuyordu. Bundan adem (yokluk) ve ademden ilk *monad* (tek varlık) belirdi. *T'ai-chi* denen ilk *monad*'da şekil, nefes ve madde olanakları bulunmaktaydı. Bu ilkeler harekete geçince, *yin* (*kararıg*) ve *yang* (*yaruk*) ilkeleri oluştu. *T'ai-chi*, yarısı siyah, yarısı beyaz bir daire olarak gösterilir (Resim 1). *Kararıg* ve *yaruk* ilkelerinin ana ve ataya benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgârlarla taşınarak birleşti ve

Resim 1

beş unsur doğdu: su, ateş, ağaç, maden ve toprak. Çin'de ve Türklerde, unsurlar ve göksel cisimler, çeşitli ailelerin kökü sayılıyor ve bunlara kök, ruh veya aile anlamına gelen, Türkçe *töz*, *oğuş* (veya *uguş*); veya *kut* gibi isimler veriliyordu. Her *ed* (canlı veya cansız varlık) bu ailelerden birine aitti. *Ed*'lerin kutunu (doğa), bağlı olduğu unsur ve göksel cisim ailesi belirlemekteydi. Türklerin unsurlara verdiği önemi, 598 sıralarında, Theophylatos Simokatta şöyle ifade etmekteydi:

> Türkler ateşe olağanüstü saygı göstermektedir. Rüzgâr

Unsurlar, gök cisimleri, renkler, gezegen ve yıldız adları: Bkz. not böl. I/19. *Oğuş/uguş*: Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* ve Kara-Zieme, dizin. *Kut*, *töz*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, dizin, *qut* 1 (Element). *Ed*: Bkz. not böl. I/19. Hsiung-nu hükümdarı kuzeye yönelmişti: J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 60. *Yırgaru, tün-ortusı*: N. Orkun, I, s. 22. Türklerde su rengi *yörüng* idi: Bkz. not böl. I/59.

ve suyu da sayar ve toprağın şerefine ilahiler söylerler. (Dieterich, II, s. 14)

Unsurların kâinattaki yerini temsil eden yönlü pusula düzenlenmekteydi. Bu pusulada, *kararıg* ilkesi ve *yer-su* simgesi olarak toprak merkezde yer alıyordu. Diğer dört unsurdan su ve ateşin kuzey ve güneyde, ağaç ve madenin doğu ve batıda olduğu düşünülüyordu. Unsurlar, böylece yönlerle ilişkilendirildiği gibi, yönlerin simgesi sayılan bazı göksel cisimlerle de eş tutuluyordu. En eski Çin astrolojisi, yıldızları yedili takımlardan oluşan dört büyük gruba ayırmakta ve bu dört grubu, baharda doğuda görünmeye başladığı zamana uygun olarak dört yönün simgesi saymaktaydı. Sonuçta, Türklerin de kabul ettiği kendi inanışlarına dayanan bu kozmik yasalara göre unsurlar, yönler, dört büyük yıldız takımı ve onlara atfedilen renkler, bunlara ek olarak gezegenler, mevsimler ve günün evreleri, birbiriyle ilgili olarak kabul ediliyordu. Mekân ve zamanla ilgili başlıca kavramlar, merkezde toprak olmak üzere, yönlü bir pusula içinde diziliyordu. Türkçe isimleriyle özdeşleri şöyleydi: Toprak unsurunun konumu merkez, gezegeni Türkçe *Sarıg orungulug* (Sarı Bayraklı) veya Sekentir denen Zuhal {Satürn}, rengi sarı (Türklerde ayrıca *yağız*) idi.

Ağaç (*İgaç*) unsurunun yönü gün doğusu, mevsimi bahar, saati sabah, rengi gök, göksel cisimleri Kök-luu (Gök-ejder) denen yıldız takımı, İgaç-yultuz (Ağaç yıldızı) veya Ongay denen Müşteri {Jüpiter} gezegeni, *Kuş* (*Niao*) denen yıldızların zirvede görünüşüydü.

Ateş unsurunun yönü güney (eski Türkçe *kün-ortusi*: güneşin tepede göründüğü yön), saati öğle, mevsimi yaz, rengi kızıl, göksel cisimleri Kızıl-sagızgan (Kızıl-saksağan) denen yıldız takımı ve Oot yultuz denen Merih {Mars} ile yazın gökyüzünde tepede görülen Kökluu yıldızının 'kalbi' Sin yıldızı (Arapça *Kalbü'l-akrab*: Antares) idi.

Maden unsurunun yönü batı, saati akşam, mevsimi sonbahar, rengi ak (beyaz, veya beyaz lekeli), göksel cisimleri 'Ak-bars (pars)' denen yıldız takımı ve Erlig veya Erklig adı verilen (kuvvetli anlamında) ve bir alp olarak hayal edilen Zühre {Venüs} gezegeniyle sonbahar ekinoksunda göğün en tepesinde gözüken ve Kara-alp (Hü) denen yıldızdı.

Çin'de su unsurunun simgeleri, suyun zıddı sayılan ateş unsurunun tam tersiydi. Yönü, yeraltında olduğu düşünülen su uçurumu ve alt yön; mevsimi kış; saati gece-yarısı; rengi karaydı. Fakat Hsiung-nu ve Türkler, 'Kuzeyli' diye adlandırılmaları nedeniyle kuzey yönüne saygı gösteriyorlardı. Nitekim, Hsiung-nu *shan-yü*'sü (hükümdar), Çin hükümdarının tersine, güneşe değil, gök tanrısının makamı sayılan Kutupyıldızına önem verip, yüzünü gece göğü zirvesinin yönü sayılan kuzeye çevirerek tahtında oturmaktaydı. Türkler de, kuzeye *tün-ortusı* (gece yarısı) deyiminden başka, *yırgaru* (Orkun'a göre, 'yukarı') demekteydiler. Olasılıkla, kuzeye saygı nedeniyle Türklerde su rengi (belki göksel su) *yörüng* (ak) idi. Yeraltı sularına ise kara-su deniyordu (Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 126). Hem Çin'de hem Türklerde su unsurunun göksel cisimleri, Çince 'Yılan ve Kaplumbağa', Türkçe Kara-yılan denen yıldız takımı; Suv-yultuz (Su yıldızı) adı verilen Utarit {Merkür} gezegeni ve kışın zirvede gözüken Ülker (Çince *Mao*) yıldızıydı.

2. *Irk*'lar (Kozmolojik İdeogramlar)

Evrensel iki ilkeli kâinat düşüncesinin[19] kriptografisi (yazılı işa-

[19] Çin kozmolojisi ve *kua*'lar: *I-ching*, I, 285-300, 331, 34. P. L. F. Philastre,

retleri) de vardı ve bunlara Çince *kua* ve Türkçe *ırk* denirdi. Her iki sistemde *yaruk* ilkesi tek sayı ve nokta (o) (*Ho-t'u* usulü) veya çizgi (—) ile; *kararıg* ilkesi ise iki sayısı ve iki nokta (o o) veya yan yana iki kısa çizgi (--) ile temsil edilmekteydi. Tek sayılar *yaruk* ilkesine, çift sayılar *kararıg* ilkesine aitti. Noktalı *ırk*'ların çoğaltılmasıyla, doğanın çeşitli tezahürlerinin simgeleri yapılıyordu. Ak veya kızıl noktalar *yaruk* ilkelere, kara noktalar *kararıg* ilkelere işaret ediyordu. Çizgili *ırk*'lar üst üste ikişer, üçer veya altışar olarak diziliyordu ve bunlarla da doğanın 8 ve 64 tezahürü ifade edilebiliyordu. *Yaruk* ilkesinin gökten sonraki başlıca temsilcisi güneşti (*ırk*'ı: =). *Kararıg* ilkesinin *yer-su*'dan sonra başlıca temsilcisi aydı (*ırk*'ı: ==). Birbirinin zıddı sayılan su unsurunun *ırk*'ı ≡ ve ateş unsurunun *ırk*'ı ≡ idi. Üçlü *ırk*'ları bir pusula şeklinde dizebilmek amacıyla gök ve yer nefesleri ile doğanın bazı tezahürlerine de üçlü *ırk*'lar atfetme yolunda gidilmişti:

II, 573-80'deki özette yapılan atıflar. M. Granet, s. 363 (rüzgârlar). *Li-chi* XXVII (unsur *ırk*'ları). J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 961 (ay, güneş *ırk*'ları). J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, III, s. 960-63. Liou Tse-Houa, s. 13-50. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, I, s. 44-8; III, 339-84. Türk kozmolojisi ve *ırk*'lar: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I; *Irk-bitig*, R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 132-37, 300-302; W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, yazma 28-30. Çin'de simgeler: W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, s. 48-50. Türklerde dört büyük yıldız takımı (Kök-luu, Kızıl-sagızgan, Ak-bars, Kara-yılan): O. Pritsak, "Qara," s. 249; W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 92-5. Ak, hem beyaz hem ak-alacalı demekti: bkz. Kâşğarî, s.v. Çin'de: Liou Tse-Houa, 55. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, I, s. 42-48. J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 971-73. Türklerde gezegen ve yıldız adları: bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII ve G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Erlik: Erklig: bkz. not böl. III/77.

gök nefesi (☰), yer nefesi (☷), gök gürültüsü ve ejder (☳), rüzgâr (☴), dağ (☶). Yine ata ile anaya benzetilen *yaruk* (gök) ve *kararıg* (*yer-su*) nefeslerin, her yıl boyunca sekiz yönden (dört yön ve ara yönler) eserek, yıl boyunca tekrar birleşip doğanın üçlü *ırk*'la temsil edilen diğer altı tezahürünü doğurduğu farz ediliyordu. Yıl boyu çerçevesinde gözlenince, üçlü *ırk*'lar yalnız unsurları ve doğanın tezahürlerini değil, sekiz yön, rüzgâr ve *yan'gı kün*'e de (mevsim başları ve ortaları) karşılık gelmiş sayılıyordu. Ancak üçlü *ırk*'lar, yönlü bir pusula şeklinde dizilmek istenince uyumsuzluklar ortaya çıkmıştı. İki ayrı pusula dizilişi denenmiş, ancak yine de üçlü *ırk*'ların zaman ve mekân içindeki sırası arasında özdeşliğe varılamamıştı. Aksine iki ayrı pusulanın varlığı daha fazla karışıklığa neden olmuştu. Üçüncü cins bazı karışıklıklar da şu sebepten meydana geldi: Sabit sayılan yeryüzü etrafında gök kubbenin gece ve gündüz ile mevsimler boyunca durmadan döndüğü sanıldığından,[20] üst yön ve alt yön kavramları da, gece farklı, gündüz farklı oluyordu. Genellikle, kullanılan pusulada güneşin zirvede gözüktüğü güney tarafı yukarı yönle ve kuzey tarafı aşağı yönle ilişkilendirilmekte, fakat diğer pusulada yukarı taraf (gök) kuzeybatıya denk gelmekteydi. Bu son pusula Türklerde kabul edilmiş olsa gerek; çünkü gök kapısı kuzeybatıda düşünülüyordu.[21] Fakat sistemlere önem verme eğiliminde olan Çinliler pusulaları dizmekte ısrar ederken, eldeki belgelere bakılacak olursa, Türklerin pusula dizme girişiminde pek bulunmadıkları ve *ırk*'ları, pusulaya uymayan tarzlarda açıkladıkları anlaşılmaktadır. Aslında hem Çinliler, hem Türkler *ırk*'ları daha çok fala bakmak için kullanıyorlardı. *Irk*'ların şekli, doğa güçlerinin gerilemekte ve iler-

---

20 Bkz. Kâşgarî, "*Temür kazguk*" (III, s. 383) ve "*çığrı*" (varak 212).

21 Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, satır 143-44.

lemekte oluşlarını ifade ediyordu (üst çizgiler görünürde hâkim olan kavramı, alt çizgiler ilerlemekte bulunan ve galip gelecek kavramı gösteriyordu). Falcılar, bu şekilde *ırk*'lardan insani planda anlamlar da çıkarıyorlardı. Türkçe *Irk-bitig* denen yazmalardan anlaşıldığı gibi, noktalı ve çizgili *ırk* sistemlerinin ikisi de Türklerde yaygındı. Osmanlı dönemindeki noktalı *Damgalı ırk*'ları[22] da, Eski Çin-Türk *ırk*'larının Ortadoğu kozmolojisine eklenmiş bir türü olarak ortaya çıkacaktı.

Üçlü sekiz *ırk*'ı, Çin kozmolojisindeki alışılmış usullerden birinde dizerek, her birinin Türk metinlerine göre anlamlarının da ilave edilmesiyle aşağıdaki özdeşliklere varılmaktadır.

Gök,[23] eski Türkçe *kök*, veya *tengri*, Çince *ch'ien* (*t'ien*). Sayıları: 1,

---

22 Bkz. E. Esin, "The Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and The Cakravartin," s. 116-17.

23 Bkz. not böl. I/19'da verilen kaynaklar. Gök renkleri: E. Biot, I, s. 434; II, s. 15. *I-ching*, I, s. 292-95. Gök unsurları: *I-ching*, I, s. 295. Göksel ateş ve su: D. Bodde, s. 295-302. *Köznğü*: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v. Gök tanrısı mekânı: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s. 79 (Çularda); K. Shiratori, *MRTB*, V, s. 73 (Hsiung-nularda). Karanlık gök (kuzey), yeşillenen gök (doğu), ateşli gök (güney), parlak gök (batı): E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, s. 452, not 1. *Altun* ve *Temür kazguk*: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*kazguk*". Yitiken'in (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.) takvim ve araba yönleri: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 317; E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, s. 339-41 (not 20); W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII. yazma 40; E. Chavannes, *La Sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han*, resim XXXIII. Biçimsel simgeler: E. Biot, I, s. 434 (not 2), 487-88. Çularda kubbe ve şemsiye gök simgeleriydi: E. Biot, II, s. 488-89; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 21-3. Hsiung-nu ve Hs'ien-pilerde: a.y. Türklerde: bkz. E. Esin,

3, 5, 7, 9. İlkesi: *yaruk*. *Irk*'ları: bir aydınlık nokta (○) veya tek çizgi (—); ya da üç (☰) veya altı (䷀) çizgi. Yönü: *üze* (yukarıda) ve daha genel anlamıyla güney (yaz gündönümü: en uzun gün ve öğle saati) veya kuzeybatı. Türkçe metinlerde,[24] *kidin-tağtın ten̂gri kapığı* (batı-kuzey arası gök kapısı) ve *yırgaru, tün ortusı* (yukarı (?), gece yarısı) tabirleri, belki gök tanrısının mekânı sayılan Kutupyıldızı'nın gece göğündeki yerine işaret ediyordu. Göksel cisimleri: gök tanrısının mekânı sayılan ve Türkçe adı Altun (veya Temür)-kazguk[25] olan Kutupyıldızı ile Kutupyıldızı'nın etrafında yıl boyunca dönerek, 20 evre ile takvime işaret eden, eski Türkçe adıyla Yitiken[26] (yedi hanlar) yıldız takımı (Büyükayı); gök zirvesindeki yönüyle (yaz gündönümü) Kök-luu takımının göğün zirvesinde görünüşü. Unsurları: göksel ateş (Türkçe *bağır közn̂gü*[27] denen parlatılmış bakır aynayla yakılan ateş);[28] göksel su (madeni bir kap ile elde edildiği rivayet edilen ay usaresi: belki şebnem),[29] yağmur, bulut, buz; maden ve mücevherler. Türkler-de *yürüng kaş* (yıldızlar, ak yeşim taşındanmış gibi resmediliyordu);

"Türk Kubbesi,"; E. Esin, "Al-Qubbah al-Turkiyyah," ve not böl. II/4, 39. Göksel sayılan ağaçlar: M. Granet, s. 314 (not), 371, 379, 442, 521. Ongunlar: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 92, not böl. III/96-98 de verilen kaynaklar. "Yabani ve canavar at": *I-ching*, I, 292-95. Alaca at: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 964. Kuzgun ve *sıgun-kiyik*: bkz. not böl. III/131-135.

24 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, satır 142-44. *Kidin tagtın*; *Yirgaru*: N. Orkun, I, s. 22.

25 Bkz. not böl. I/23.

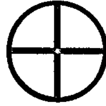
26 A.y.

27 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*közn̂gü*".

28 Bkz. not böl. I/23.

29 A.y.

yaşıl çeş (gök kubbe yeşil-gök firuzeye benzetilmekteydi); Altun (veya Temür)-kazguk (Kutupyıldızı) ilişkisinden, bu mücevher ve madenlerin de gök unsurları sayıldığı anlaşılmaktadır. Renkleri: koyu kızıl (gökyüzünün güneyi); lacivert ve gök (gökyüzünün doğusu); ak (gökyüzünün batısı); kara (gökyüzünün kuzeyi) (dört yönün şemalarının, yönlerin temsili renklerinde olduğu varsayımı ifade edilmişti). Biçimsel simgeleri: som yuvarlak haçvari dört ok (Resim 2); şemsiye, Türklerde hükümdar otağı, dağ gölü ortasında toparlak set, kubbe; yemiş ağacı. Hayvan biçimli şekilleri:[30] yabani at, dişleriyle her şeyi

Resim 2

parçalayabilen efsanevi at, alaca at; uçan ejder; Türklerde, göğün zirvesinde gün ve geceye hâkim sayılan Müşteri {Jüpiter} gezegeninin simgesi Kara-kuş (kartal), kuzgun, *sıgun-kiyik*. Somut simgelerden (ata, gökten kut alan hükümdar) III. Bölüm'de, ayinlerden ise IV. Bölüm'de söz edilecektir.

Çince *K'un*[31] *ırk*'ı, yeryüzünün merkezi ile yeryüzü ve yeraltı sularına, eski Türkçe ifadeyle *yir-suv*[32] çift unsurlarına; fakat aynı zamanda[33] kuzeye *tün-ortusı* (gece yarısı) dendiğine göre, belki Çin'de

---

30 A.y.

31 Bkz. not böl. 1/19'da verilen kaynaklar. Ay *ırk*'ı ; J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 961.

32 Bkz. not böl. 1/1.

33 Bkz. not böl. 1/23'te verilen kaynaklar ve G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*ortu*".

olduğu gibi karanlık göğe, yani gece göğüne de karşılık geliyordu. Sayıları: 2, 4, 6, 12. *Irk*'ları: 2 veya 4 veya 6 kara nokta; ya da 11 kara, tek ak nokta; veya iki çizgi (--); veya üçlü olarak dizilmiş ikişer çizgi (≡≡); veya altılı olarak dizilmiş ikişer çizgi (䷁). Unsurları: toprak ve su. Olasılıkla yeraltı pınarlarından kaynaklanan ve kara-su denen sular (Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 126). Yönü: yeryüzünün altı (eski Türkçede *altın* veya *asra*) ile kuzey (eski Türkçe *yırgaru* veya *tagtın*: dağ yönü).[34] Bir pusulada, bu *ırk*'ın yönü güneybatıydı.[35] Saat ve mevsimi: kuzeye göre, gece yarısı ve kış *yang kün*'ü (gündönümü) (en uzun gece: 22 aralık); güneybatıya göre ise, ikindi vakti ve akşam arası, mevsim sonbahar başı olmaktaydı. Göksel cisimleri:[36] Kara-yılan yıldız takımı; kış gündönümünde zirvede gözüken Ülker yıldızı; ay (*ırk*'ı == ==) ve *Toprak yultuz* denilen, dünyanın merkezini temsil eden Zuhal {Satürn} gezegeni. Biçimsel simgeleri: toprak tümsekleri, dağ (Türkçede *tağtın*,[37] kuzey anlamına gelmekteydi), dağın gölgeli tarafı (*kuz*);[38] su hazneleri; kazan, torba, serilmiş örtü, dört ve sekiz köşe; araba; sütun (yeri destekleyen ve *sıruk*[39] denen merkezi sütun); ağaç, koruluk ve ormanlar; Çin'de terazi. Renkleri: sarı, Türklerde bazen *yağız* (yer), kara. Hayvan biçimli simgeler ve kurbanlar: kara renkli hayvanlar, kara-yılan (Çin'de kaplumbağa ve yılan), toprak

---

34 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*ortu*"; "*altın*", "*asra*"; *Yırgaru*: N. Orkun, I, 22. Ayrıca bkz. not 24.

35 Bkz. not böl. I/19.

36 A.y.

37 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*tagdın*".

38 G. Clauson, a.g.e., "*kuz*".

39 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 20/33 (s. 196) ve ilgili not (s. 415).

rengi ejder, kısrak, inek ve buzağı. Somut simgeleri: ana ve halk kalabalığı (Türkçe: *kara bodun*).[40] Diğer somut simgeler III. Bölüm'de, ayinler ise IV. Bölüm'de anlatılacaktır.

Bundan sonraki gök ve yer nefeslerinden doğan altı tane *ırk*'ın sırası için –Türkçe metinlerin açıklamalarına daima uymadığını kaydetmekle beraber– şu eski Çin metnini takip edeceğiz:

> Hayatın aslı *Chên*'dir (☳); çünkü *Chên* 'doğu'nun karşılığıdır. *Sun* ile (Türkçe adı *İnç Kelmek*: Barış içinde gelmek)[41] (☴) hayat uyuma ulaşır; çünkü *Sun* doğu ve güney arasındadır. *Li* (Türkçe: *Kün*=Güneş, güney) (☲) parlaktır ve onunla her şey belirir ve bu *ırk*, güneyi temsil eder.... *Tui* (☱) güz mevsiminin ortasıdır.... *K'an* (☵) sudur ve kuzeyin tam karşılığı olarak felakete ve hayatın sonuna işaret eder. *Ken*, (Türkçe: *Tağ* = Dağ) (☶) kuzey ve doğu arasındadır ve hayat orada bitip, orada başlar." (De Groot, *The Religious System of China*, s. 963-64)

Gök gürültüsü (Çince *Chên*)[42] simgesi olan *ırk*, dünyevi hayatın hareket başlangıcı; otların yer altında bittiği, gök ve yer nefeslerinin ilk oğlu olarak tanıtılmaktadır. İlkesi: *kararıg*'dan *yaruk*'a doğru. Sayıları: bir *yaruk*, iki *kararıg*; veya üç *yaruk*, sekiz *kararıg* çizgi. *Irk*'ı: (☳) ve (䷲). Yönü: kuzeyle doğu arası; veya *ileri kün doğusı* (doğu). Saat ve mevsimi: sabaha doğru veya sabah; bahar başı denen (5 şubat sıraları: Çince *li-ch'un*); veya bahar ekinoksundaki *yan͡gı-kün* (gece ve

40 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "kara".

41 Bkz. not böl. 1/46-47.

42 Bkz. not böl. 1/19'daki kaynaklar.

gündüzün eş olduğu 22 mart sıraları: Çince *ch'un-fen*).[43] Göksel cisimleri (bahar ekinoksu için): doğan güneş; Kök-luu yıldız takımı (Kök-luu takımının boynuzun ucu sayılan Spica yıldızı baharda doğuda gözükürdü), İgaç yultuz (Ağaç yıldızı) denen Müşteri {Jüpiter} (Türkçede *Ongay* veya Kara-kuş da denilirdi); *Kuş* (*Niao*) adı verilen yıldızların zirvede gözükmesi. Unsuru: ağaç. Rengi: *kök* (mavi-yeşil). Biçimsel simgeleri: biten ot; ağaç (servi); kamış, müzik aleti, büyük yol. Ongunları: gök ve koyu sarı ejder, balık gibi pullu hayvanlar, karakuş[44] (Çin'de kırlangıca, Türklerde kartala verilen ad), koç, alnında aya benzer ak leke olan, (Kâşğarî'nin *tügüz*[45] dediği cinsten), arka ayakları beyaz olup, çok kişneyen ve dört nala giden atlar.

İnç kelmek[46] (Barış içinde[47] gelmek; Çince *Sun*).[48] İlkesi: iki *yaruk*'u iten bir *kararıg*. Sayıları: bir *kararıg*, iki *yaruk*; veya iki *kararıg*, dört *yaruk*. *Irk*'ları: (☱) veya (䷹). Yön, mevsim ve saati: Çin-'de doğudan-güneye (ilk-bahar ve yaz arası, sabahla öğle arası). Türklerde bu *ırk*'ın mevsimi: güz, (o takdirde saati ikindi). Unsuru: *küz ıġacı* (güz ağacı); *öngdün-küntün* (doğu-güneyden) esen *küz* (güz) rüzgârları ve akarsuydu. Bu *ırk* güz ve batının simgesi ise, rengi ak olmaktadır. Biçimsel simgeleri: uzun ve yüksek (ağaç); *kidin-tağtın teñri kapıġı* (batı ve kuzeyden, dağ tarafından gök kapısı). Hayvan biçimli

---

43 D. Bodde, s. 28.

44 Bkz. Kâşğarî, varak, 166.

45 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*tügüz*".

46 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, satır 132-48.

47 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*énç*".

48 Bkz. not böl. I/19'daki kaynaklar. Takigu: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

simgesi: Türkçe *takıgu* denen horoz ve tavuk cinsi. Somut simgeleri: barış yanlısı hükümdar ve yanındakiler ile birbirini seven kardeşler ve boy (bkz. IV. Bölüm).

Kün[49] (güneş ve güney; Çincesi *Li*).[50] Türkçe '*Kün*' *ırk*'ı, *teñri Kanıng kavudı küntün,* "gök tanrısının azameti güneyde" sözüyle, bu *ırk*'ın *yaruk* ilkesinin zirvesi anlamına geldiğini doğrulamaktadır. *Suv adası* (Su tehlikesi) tabiri de *yaruk* ilkesinin zirveye varıp, arkadan unsuru su olan *kararıg* ilkesinin (yağmurun) başlamak üzere olduğunu anlatır. Bir ilkeden diğerine geçişi, yani değişikliği ve silahları da temsil ettiği için, tehlikeli sayılan bu dönem yaz gündönümüne (en uzun gün: 22 haziran) işaret etmektedir. Yaz gündönümü ayına Türkler *Ulug ay*[51] demekteydi. Sayısı: 9 (yedi aydınlık, iki kara nokta), veya iki *yaruk* çizgi arasında bir *kararıg* çizgi ve bunun iki defa üst üste gelmesi. *Irk*'ları: (☲) ve (䷝). Yön, saat ve mevsimi: *küntün* (güney); *kuyaş türklük ödi*[52] (güneşin kuvvet zamanı: güneşin zirvede olduğu öğle saati ve en uzun gündönümü olan yaz gündönümü).[53] Göksel cisimleri: güneş (*ırk*'ı: ☲);[54] Oot yultuz[55] (ateş yıldızı) denen Merih: Kök-luu yıldız takımının orta yıldızı, Çince Sin (Kalp) denen (Akrep burcunun kalbi) yıldız. Bu yıldız, bir göksel hükümdarı ve ilk ateşi yakan efsanevi bir kişiliği temsil ediyordu. Unsuru: ateş ve su. Rengi: ateş rengi kızıl. Biçimsel simgeleri: tek oklu daire, ok, kılıç,

---

49 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, satır 173-86.

50 Bkz. not böl. I/19'daki kaynaklar.

51 *Ulug ay*: Kâşgarî, varak 175. Sin yıldızı: bkz. not böl. III/10.

52 Kâşgarî, I, 353.

53 D. Bodde, s. 28.

54 J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 961.

55 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, yazma 1, satır 6.

kargı, tulga, zırh, terazi kolu, ocak, üç ayaklı *küzeç* (kazan-ocak), üç köşeli *mantal* (manḍala: ateş ayini yeri).[56] Hayvan biçimli simgeleri: kızıl ejder, sülün, kızıl kuşlar, *Kızıl sagızgan* (saksağan), baykuş; kaplumbağa gibi zırhlı hayvanlar (cebeli alplara atıf). Somut simgeleri: akın eden veya ceza veren hükümdar (bkz. III. ve IV. Bölüm).

Tui[57] (sevinç) özellikle göllere işaret etmektedir. İlkesi: *kararıg* çizgisi altında iki *yaruk* çizgisi ve bunun iki defa üst üste gelmesi. *Irk*'ları: (☱) veya (䷹). Yön, mevsim ve saati: güneydoğu (bahar) ve yaz arası ile sabah ortası; veya güneybatı (yaz ve sonbahar arası, ikindi) veya batı (sonbahar, akşam). Unsuru: su, göğe yükselen su buharı, dağ gölü. Bu ırk sonbahar simgesi ise unsuru maden de olmaktadır (İç Asya'da, değerli bazı madenler inci ve yeşim taşıyla aynı gruba dahil edilerek su unsuruyla ilgili sayılırdı).[58] Renkleri: Türklerde yeraltı suları kara sayılıyor, bulut ve yağmur gibi göksel sular ise ay halesine benzetiliyordu ve açık renkti (*yörüng*).[59] Eğer bu *ırk* sonbahar simgesi ise, göksel cisimleri Ak-bars yıldız takımı ve Çincede Hü (Kara-alp) denen ve sonbahar ekinoksunda zirvede gözüken yıldız olmaktaydı. Biçimsel simgesi: Türklerde *ak teğirmi* (değirmi) *mantal*" (manḍala: ayin yeri).[60] Hayvan biçimli simge: koyun. Somut simgesi: son kız, odalık, kadın *kam* (bkz. IV. Bölüm:

---

56 Kara-Zieme, G/6-7.

57 Bkz. not böl. I/19'daki kaynaklar. Gök ve yer ibadeti için ayin yerleri, göl veya havuz içinde bulunan, biri toparlak, diğeri dört köşe, birer setti: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 342.

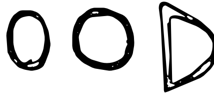
58 Çin'de: *Si-yu-ki*, I, s. 84. Türklerde: Ş. Tekin, *Maytrisimit*, varak 28 veya 68, satır 5-6.

59 *Yörüng su*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," V, satır 4-7. Kara-su: P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 126.

60 Kara-Zieme, G/12-13.

kam'lar, gök ve yer ayinlerini göl içinde yapardı).

Uçurum (Çince *K'an*).[61] İlkesi: iki *kararıg* içinde sıkışmış bir *yaruk*; veya bunun üst üste tekrarı; ya da bir *yaruk*, altı *kararıg*. *Irk*'ları: (☵) ve (䷜). Yön, saat ve mevsimi: batı-kuzey (*Tui* gibi); veya kuzey (kış, gece yarısı, ilah; '*K'un*' *ırk*'ı gibi). Göksel cisimler: Ay (*ırk*'ı: ☵);[62] Suv yultuz denen Utarit;[63] Unsuru: su. Rengi: Türklerde ak veya kara: Çin'de kara ve kan rengi. Biçimsel simgeleri: yay (Kök Türk yazısında *ay* ve *ya* denen yay, aynı fonogram ile yazılırdı: (Resim 3); arıklar; su hendekleri; kilden şarap ve pilav kabı; tekerlek. Hayvan biçimli simgeler: sendeleyen atlar, çamurda yaşayan domuz. Somut simgeleri: hırsız, ortanca çocuk.

Resim 3

Türkçe *Tağ*[64] (Çince *Ken*) denen *ırk* ölüme ve ölüm ötesinde düşünülen yeniden doğuma işaret ediyordu. Kök Türk mezarlarının küçük taşlardan oluşan höyük şeklinde olması,[65] 643 ve 655 yıllarında ölen Kök Türk kağanlarının mezarlarının Pamir zirveleri ve o dönemde Kök Türk merkezlerinden olan Sui-yüan'daki Po-tao Dağı şeklinde inşa edilmesi durumu[66] ve ölenlerin bir dağa (Altun Suña-yış; veya

61 Bkz. not böl. I/19'daki kaynaklar.

62 Not böl. I/55'teki kaynak.

63 Not böl. I/59'daki kaynak.

64 Bkz. not böl. I/19'daki kaynaklar.

65 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 105.

66 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*,

Altun-kır) yol aldığı inancı,[67] dağ simgesinin bu anlamına işaret etse gerek. İlkesi: bir *yaruk*'u iten iki *karang*. Sayıları: bir *yaruk* ile iki *karang*; veya iki *karang*, dört *yaruk*. *Irk*'ları: (☵) ve (䷁). Yön, mevsim ve saati: batı-kuzey (güz ve akşam ile gece arası); veya kuzeydoğu, kış batı-kuzey (güz ve akşam ile gece arası); veya kuzeydoğu (kış sonu, gece sonu). Unsuru: toprak. Rengi: kara. Biçimsel simgeleri: dağlar silsilesi arasında yükselen zirve; küçük taşlar; tohum; dağ yolu. Hayvan biçimli simgeleri: köpek (cenaze töreninde kurban edilen bir hayvan?);[68] kara veya sert gagalı (kurbanları yiyen?)[69] kuşlar; sıçan.

---

s. 155, 256, not 798. Po-tao Dağı, bugünkü Sui-yüan'da, Pekin'in doğusundaki Çin duvarı dışında bulunuyordu ve bir Kök Türk bölgesiydi.

67 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 95 ve not böl. III/105, 106, 132.

68 A.y.

69 A.y.

II. MEKÂN VE ZAMAN HAKKINDA DÜŞÜNCELER

1. Gök

Eski Çular[1] göçebe kökenli olmaları nedeniyle, kâinatı silindir gövdeli ve kubbeli bir otağa ya da üstünde otağ veya şemsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetmişlerdi. Şemsiyenin 28 dilimi, Çin astrolojisinin dört yöne göre yedişer gruba ayrılan 28 burcu, arabanın iki tekerleği ise güneş ve ayı temsil ediyordu. Çin'de gök, bir kubbe, yeryüzü ise denizler içinde yüzen dört veya sekiz köşeli bir düzlük sanılıyordu.[2] Dört yön ve merkezdeki dağlar göksel kubbeyi taşımaktaydı. Gök kubbe, Kutupyıldızı (gök tanrısının sarayı) merkezde, dördü dört yönde ve diğer dördü ara yönlerde olmak üzere dokuz saraya bölünmüş sayılmaktaydı. Çin'de VII. yüzyılda ise, gökyüzü üç katlı bir yapı şeklinde düşünülüyordu. Gök kapısı, Çin'in batısındaki K'un-lun Dağı'nda veya doğudaki T'ai-shan'da sanılıyordu. *Irk*'ların dizilişinde kullanılan iki pusulanın birinde gök *kua*'sı kuzeybatıda, diğerinde güneyde yer alıyordu.[3]

Çu dönemi ve sonrasındaki bazı Çin inançları kısmen yeni şekil-

---

1 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 21-23. E. Biot, II, s. 488-89 (araba) M. Granet, s. 437-38 (denizler).

2 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," Reihe 2/3-7; M. Granet, s. 231-34, 338, 495. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* I, s. 61-2, 97; II, s. 416.

3 Gök tarafını gösteren *Ch'ien* trigramının (☰) iki değişik pusulaya göre yeri: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, III, 963. *I-ching*, I, 285-88.

lerde, Kök Türk (550-745) ve Uygur (745-1212) kağanlıkları döneminin Doğu Türklerinde de var olup, kâinat (belki gök kubbe), silindir ve kubbeli hükümdar otağına benzetiliyordu.[4] Gök kubbenin *yaşıl çaş*'tan (yeşil-mavi firuze), yıldızların *ürüng kaş*'tan (beyaz yeşim taşından) olduğu anlatılıyordu. Gökyüzünün, çok katlı ve çeşitli *ordu*'ların (hükümdar ikametgâhı), *ükek*'lerin (kule) ve kapı eşiklerinin bulunduğu bir yapı olarak Uygur metinlerinde geçen resmi de, Çin etkisine ve Budist veya Maniḫaî {Maniheist} astrolojisinin nüfuzuna bağlanabilir. Yeryüzü ise, Çin'de olduğu gibi, denizler içinde yüzen dört köşe bir düzlük olarak anlatılıyordu ("*Tört taluy ügüz içinteki yer*").[5] Hsiungnularda olduğu gibi Türklerde de kutsal (*ıduk*) sayılan ve gök ve yer tanrılarına ibadet edilen dağlar hakkındaki düşünceler çok eskiydi.[6] Fakat Çin'deki sistematik biçime girip, dört yön dağlarının gök kubbesinin sütunları sanıldığı hakkında bir kayda rastlamadım. Ancak, '*İnç kelmek*' adlı *ırk*'ta, Çin'de olduğu gibi gök kapısının yeri kuzeybatı yönünde tarif edilmektedir.[7] Bir Uygur metninde[8] ise, kâinat otağ şeklinde düşünülüp, otağın ortasındaki ağaç sütuna benze-

---

4 Bkz. not böl. I/23, not böl. II/109. Kök Türk düşüncesi: Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen...*, s. 8 ve not böl. I/46. Uygur düşünceleri: R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 415 (otağ şekli), 44 (7/128: *biş kat tenğri yiri*). *Yaşıl çeş, ürüng kaş*: Kâşğarî, I, 330-31. *Ordu*, *işik* (eşik): W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, dizin, s.v. *Ükek*: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

5 F. W. K. Müller, "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden," s. 36.

6 Bkz. E. Esin, "Ötüken-yış" ve "The cosmic mountain and the auspicious bestiary in Turkish iconagraphy"

7 Çin düşüncesi: bkz. not böl. I/19'daki kaynaklar. Türk düşüncesi: bkz. not böl. I/46-48.

8 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 20/33 (s. 196) ve ilgili not (s. 45). Daha eski (Veda) Hint düşüncesinde *skambha*: J. Irwin, IV, 470-73.

yen, fakat sekiz köşeli oluşuyla dört ana yön ve dört ara yön kavramına da işaret eden, *yiti erdinilig* (yedi cevherli) bir *sıruk*'un (sırık, sütun) sular üstündeki yeryüzünü desteklediği ifade ediliyordu. Kâinatın ekseni sekiz köşeli sütun, Hint kozmolojisinin eski bir düşüncesiydi.

Çin'de[9] ve Türklerde, göğün kutbu sayılan Kutupyıldızı, Türkçe adıyla Altun (veya Temür)-kazguk (Altın veya Demir Kazık),[10] Çin astrolojisinde gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı sanılıyordu. Kutupyıldızının etrafındaki yıldızlar hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetiliyordu. Türkçede Yitiken,[11] (yedi hanlar) denen Büyükayı yıldız takımının, hükümdarın arabası sayılıp, Kutupyıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği ve yıllık takvimi belirlediği kaydedilmişti. Böylece gök tanrısının veya arabasının yıllık bir hareketi olduğu farz ediliyordu. Aynı düşüncenin, Türklerde on iki yıllık bir zaman aralığı şeklini de aldığı, şu Kök Türk kitabesini akla getirmektedir: "*Üze kök-tengri han lui yılka*"[12] (Üstte gök tanrısı han ejder yılında). Türkler de, göğün Altun (veya Temür)-kazguk etrafında döndüğünü sanıyorlardı. Türklerde, Yitiken'in yıllık hareketi boyunca da, her 12 ayın belirli bir gününde bin mum yakarak ayin yapma geleneği vardı[13] (bkz. IV. Bölüm). Çin'de milat sırasında mezarlarda yapılan taş kabartmalarda[14] Yetiken, bir

---

9 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* I, s. 62-3, 81-2, 115, 119, 146. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien,* III, 339-84. C. A. S. Williams, "*Astronomy*".

10 Bkz. not böl. I/23.

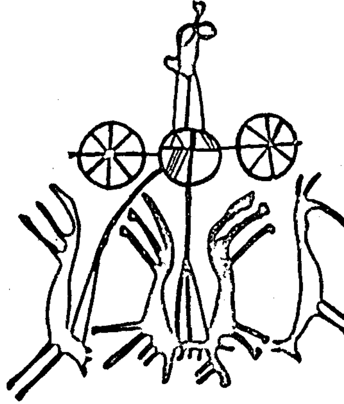
11 Bkz. not böl. I/23 ve not böl. II/113.

12 Bkz. not böl. II/104.

13 Bkz. not böl. II/80.

14 Bkz. not böl. I/23, (Yitiken arabası). Güneş ve ayın arabaları: M. Granet, s.

tanrının bindiği araba şeklinde resmedilirdi. Güneş ve ay tanrılarının da arabayla döndüğü sanılırdı. Böyle düşünceleri temsil eden bir kaya resmi, bir Kök Türk mezarı yanında bulunmuştur[15] (Resim 4). Kök

Resim 4

Türk kağanları da, Çin'de hükümdar ve tanrılara özgü sayılan ve Türkçe *kan̂glı* (kağnı) denen, iki tekerlekli arabalara binerdi.

2. *Kök Çığrı*'sı (Gök Çarkı)

Gök kubbenin, Altun (veya Temür)-kazguk etrafında yıllık dolanımının yanında, ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü varsayılıyordu. Bu kavramın çok eski olduğu, Baykal Gölü'nde bir adada bulunan ve üzerinde yıldız adlarının yazılı olduğu ve VII.-IX.

254, 375.

15 E. Esin, "Kün-ay," resim II B/3.

yüzyıllara tarihlendirilen bir *kadırık eğirçek*'ten (çıkrık)[16] anlaşılmaktadır. Gök çarkına, Kâşġarî[17] *kök çığrısı;* Yûsuf Ḫaşş Ḫâcib {Yusuf Has Hacib} ise *tezginç* (dönen) demekdedir.[18] Kâşġarî *kök çığrısı* ibaresini, Arapça *falak* (felek) olarak çevirmektedir. Kâşġarî'nin kaydettiği şu beyit ise, *çığrı*'nın yıldızları taşıyarak döndüğü ve gece ile gündüzün böylece birbirini takip ettiğini anlatmaktaydı. Demek ki Kâşġarî'ye göre, gök çarkının hareketi günlük bir dolanımdı:

Teñgri ajun türüttü,
Çıgrı udhu tezginür,
Yıldızları çurkeşip
Tün kün üze yürkenir. (Kâşġarî, varak 212)

Gök kubbenin en alttaki *çığrı*'sını (felek) bir çift göksel ejderin çevirdiği hakkındaki ibareler, bir Uygur kağanının adına sunulmuş Mani dinine ait metinde yer almakla beraber, bu düşüncenin Mani dininden çok, belki Orta Asya kozmolojisine bağlı bulunduğu, Zykan tarafından tahmin edilmektedir.[19] Aynı düşünceyi Yûsuf Ḫaşş Ḫâcib de tekrar ederek, gök *çığrı*'sını bir *evren*'in (ejderin) "evirdiğini" söylemektedir:

Yarattı, kör, Evren, tuci evrilür
Anıng birle tezginç yime tezginür. (*ḲB*, beyit 126).

Bu şekilde gök kubbe, gök çarkı ve bunların simgelerinden olan

16 L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, 711.

17 Kâşġarî, I, 421.

18 *ḲB*, beyit 126.

19 F. W. K. Müller, "Handschriften Reste in Estrangelo Schrift aus Turfan," 37-8, J. Zykan, "Zur Geisteswelt der asiatischen Kunst," II, *Artibus Asiae*, VII, 178.

gök ejderi, Türkçe ifadesiyle Kök-luu veya Evren, hem göksel mekânın, hem zamanın simgesi olmaktaydı. Bu kozmolojinin gereği olarak, gök tanrısının, zaman ilahı (Türkçe: Öd teñgri) kavramını da içerdiği sonucu çıkmaktadır.[20]

Gök kubbenin ve gök çarkının yıllık ve günlük dolanımından, güneşle bazı göksel cisimlerin, dünyanın merkezi etrafındaki yıllık ve günlük, ayın ise günlük ve aylık (28 aşamalı) birer hareket içinde döndükleri düşüncesi sonucuna varılmaktaydı. Bunlardan güneş ve ay, birbirinin zıddı sayılıyordu. Güneş doğuda belirirken, ayın batıda yeryüzünün altına battığı, güneş günlük hareketinde öğleyin ve yıllık hareketinde yaz ekinoksunda zirvedeyken, ayın, yeryüzünün altındaki suların derinliğinde, hareketinin en aşağı noktasına varmış olduğu sanılıyordu.[21] Türkçe bir *ırk*'ta ise *künli aylı körüşdi* (görüştü) ifadesiyle, ay ile güneşin bir araya geldikleri dönem[22] olarak düşünülen ekinoks dönemlerine (bahar ile sonbahar) ve yeni aya karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

---

20 Bkz. not böl. III/66.

21 P. L. F. Philastre, II, 597, ("Li" *kua*'sı hakkında açıklama).

22 *Künli aylı körüşdi*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 248, satır 92-93 (Sevinmek *ırk*'ı, Çin'de, *kua* no 16). Ayrıca bkz. not böl. I/17'deki kaynak: *Künli aylı kavuşı yorıyur*, *ötrü tört öd bolur* (güneş ve ay, kavuşur ve ayrılırlar, ötürü dört mevsim olur). Güneş ve ayın görüşme zamanı, Mani dini çevresine ait bir Türkçe metinde, ayın gittikçe "örtüldüğü" dönemin sonunda, 29. günde tespit edilmektedir: A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," III, yazma 2. Türklerde yeni aydan itibaren günler sayılıyordu: L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, 144. Temüroğulları çevresinde faal bulunan ve Uygur astronomisini bilen Kâşifî adlı bilgin de esasen şöyle demekteydi: "Şems ile Kamer'in ictimâ' güni ki (*conjunctio*: yeni ay) mâh-i Türkân'ın ibtida günüdür": E. Esin, "Kün-ay," IV/70. Ayrıca bkz. E. Esin, "Kün-ay," IV/66-67.

Çin astrolojisinin, Türkler tarafından da kabul edilerek, Kök-luu (göksel ejder), Kızıl-sagızgan (Kızıl saksağan), Ak-bars (Ak veya ak alacalı[23] pars) ile Kara-yılan (Çin'de kaplumbağaya sarılmış yılan) adını alan,[24] her biri yedişer yıldız takımından oluşmuş dört büyük yıldız takımının da böyle karşılıklı hareket ettiği düşünülmekteydi.[25] Bahar ekinoksunda, Kök-luu doğuda gözükünce, Kızıl-sagızgan göğün zirvesinde, Ak-bars batıda görülüyor ve Kara-yılan'ın yerin altında, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyordu. Yaz gündönümünde, Kök-luu zirveye varınca, Kızıl-sagızgan batıda batıyor, Ak-bars'ın yerin altında, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyor ve Kara-yılan doğuda gözüküyordu. Sonbahar ekinoksunda, Kök-luu batıda batıyor, Kızıl-sagızgan'ın yerin dibinde, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyordu. Ak-bars doğuda ve Kara-yılan zirvede bulunuyordu. Kış gündönümünde, Kök-luu'nun yerin dibinde, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyordu. Kızıl-sagızgan doğuda, Ak-bars göğün zirvesinde ve Kara-yılan batıda gözüküyordu.

Bu dört büyük yıldız takımının her biri, doğuda gözüktükleri mevsimin[26] ve o mevsime atfedilen unsur ve rengin simgesiydi.[27] Her unsur ve yönün de gezegenlerden birer simgesinin olduğu kaydedilmişti.[28]

Oniki hayvan adını taşıyan yıldız takımlarıyla düzenlenen ve oniki

---

23 Bkz. not böl. I/19.

24 A.y.

25 A.y.

26 A.y.

27 Bkz. not böl. I/18.

28 A.y.

yıllık bir takvim oluşturan simgelerin icadının Türklere mi,[29] yoksa Çinlilere mi[30] ait olduğu tartışmalıdır. Çin taraftarları şu konuya dikkat çekmektedir: Çin'de, eski dönemden beri onikili bir takvim sırası vardı ve aylar ile günler için kullanılıyordu. Ayrıca Çin'de yılların sırası, Müşteri[31] {Jüpiter} gezegeninin oniki yıllık hareketiyle ilgiliydi. Çin taraftarlarına göre, Müşteri'nin hareketine uygun oniki yıllık bir takvim eskiden beri Çin'de bulunmaktaydı. Oniki yıllık sıra, Çin takvimlerinde ikinci sütunda olup, iki sayının yeryüzü simgesi olmasından dolayı, 'yeryüzü kökleri' ismini almaktaydı.[32] Nitekim, Çinceden çevrilen bir Türkçe metinde de, oniki hayvanlı takvimin simgeleri, *yıl erkliği* (yıla hâkim kuvvet) ve *iki yiğirmi erkliği* (oniki kuvvet sahipleri) gibi adlarıyla *yir erkligleri* (yerdeki kuvvet sahipleri) olarak geçmektedir.[33] Oniki hayvanlı takvimin icadını Türklere atfedenler ise oniki hayvan adının eski Çin metinlerinde bulunmadığını ve ilk olarak bir Türk tarafından söylendiğinin Çin'de kaydedilmiş bulunduğunu hatırlatmaktadırlar. Çin'de sonraları meydana gelen gelişmelerle takvim sistematik bir şekilde ve yeni unsurları da içine alarak Uygur Türklerine kısmen Çinlileşmiş olarak yansıyacaktı.[34] J. R. Hamilton'un[35] bir Kök Türk metnini okuyuş tarzı, oniki hayvanlı

---

29 Bkz. E. Chavannes, "Le Cycle turc des douze animaux"; O. Turan, s. 51-63; B. Rogev; C. A. S. Williams, "*Astrology*".

30 Bkz. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* II, s. 97'de verilen kaynaklar ve L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, s. 153.

31 Bkz. not böl. II/30.

32 C. A. S. Williams, "*Astrology*".

33 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 88-96.

34 Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII.

35 Söz konusu metin: "*Üze kök tengri han lüi yılka*" (Ongın, satır 12): Bkz. J. R. Hamilton, "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turgues

takvimin her simgesinde, gök tanrısının bir yıl durduğunu ima etmekle, Türklerde de Müşteri takviminin bulunduğunu hatırlatmaktadır. O halde, *Kōk ten̄gri han* (gök tanrısı ve hanı), zaman kavramı olarak Müşteri'yle belki yakınlaşabilmekteydi. Nitekim, Kara-kuş adı altında Müşteri yıldızından söz eden Türkçe iki beyit, bu yıldızı zaman bakımından bir 'mizan' {ölçü} unsuru olarak tanıtmaktadır. Bu beyite göre, yeşil-mavi renkte firuzeden bir kubbe gibi düşünülen gökte, beyaz yeşim taşlarına benzetilen yildızlar arasında Kara-kuş gezegeni, gün ve gecenin mizanını düzenlemekteydi:

Yarattı yaşıl çeş
Savurdı ürüng kaş
Tizildi Kara-kuş
Tün-kün üze yürkenür. (Kâşğarî, varak 166.)

Ancak şu var ki, Kâşğarî, Kara-kuş'un Türk illerinde sabah gözüktüğünü kaydetmekle, "mizan" görevini yıllara değil, gündüz ve gecenin dolanımına bağlamıştı.[36]

3. Yer

Gök kubbenin Altun (veya Temür)-kazguk etrafındaki paralelin paylaştırılması dünyanın merkezi olduğu kabul edilen ve biri ortada, dördü eksenlerde ve dördü köşelerde olmak üzere dokuz vilayetten oluşmuş sayılan Çu iline de yansımış sayılıyordu.[37]

---

runiformes."

36 Kâşğarî, I, 332.

37 Bkz. not böl. I/31'de verilen kaynaklar ve E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 384/85.

Ming-t'ang[38] (Parlak dîvanhane) denen ve göksel bir hükümdarın veya ilk ateşi yakan efsanevi bir kişinin makamı sayılıp, Kök-luu takımının orta yıldızı olarak yaz gündönümünde zirvede görülen, ateş simgesi yıldız (Çince Sin: Kalp. Arapça: *Kalbü'l-akreb*) dünyayı yönettiği farz edilen Çu hükümdarının atalar tapınağına da adını vermekteydi. Dünyevi *ming-t'ang*'da eşik ve ocak da ayin yeri sayılıyordu. Dünyevi *ming-t'ang* ile hükümdar şehri, yeryüzüne atfedilen planda biri merkezde, dördü eksenlerde, dördü köşelerde olmak üzere, dokuz kısımlı bir dört-köşe olarak inşa edilmekteydi. Çin'de VII. yüzyılda, *ming-t'ang* yeryüzünü saran denizlerin simgesi olan bir havuz içinde yükselen üç katlı bir yapıydı ve her kat göğün bir çevresini temsil ediyordu.

Türklerde de hükümdar otağı, *ordu* ve *ordu-örgin* denen hükümdar ordugâhı ve şehri gibi, hükümdar köşkleri ve tapınaklar da kâinatın merkezinde ve kâinat planında sayılıyordu.[39] Dört yöne bakan ve biri merkezde, dördü eksende, dördü köşelerde olmak üzere

38 Göksel Ming-t'ang: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 343. Sin yıldızı: bkz. not böl. I/51-6 ve not böl. III/10. Yerdeki Ming-t'ang: *Li-chi*, I, 257, 497, O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s. 119, 146; II, s. 416. M. Granet, s. 117. P. Wheatley, s. 184, 372. E. Esin, "Ordug," s. 137-38. Ocak ve eşik: *Li-chi*, dizin, "*Sacrifices (house)*". M. Granet, s. 308, 432, 500-50. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 7, 39, I/ 6, 7, 134, 136.

39. Bkz. not böl. I/23 ve 2/4; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 96; E. Esin, "Türk Kubbesi"; E. Esin, "Al-Qubbah al-Turkiyyah." Kök Türklerde güneşe benzetilen kağan, tahta çıkış töreninde bir keçe halı üzerine oturarak, kâinat simgesi otağ etrafında, güneşin hareketi yönünde, 9 defa (gök sayısı: bkz. not böl. I/23) döndürülürdü: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 8.

dokuz hücreli yapılar, Hsiung-nu ve Türklerde de, tapınaklara ve hükümdar meskenlerine özgüydü. Evrenselci kozmoloji, her alanda olduğu gibi, mimaride ve bu arada tapınaklarda da ifadesini bulmaktaydı. Türklerde, kâinat simgesi olan otağın ortasında, kubbenin merkezindeki *tügünük* denen duman deliğinin altında, taşınır *oçok*[40] (üç ayaklı kazan-ocak) durmaktaydı. İç Asya eski göçebe geleneğinde de[41] *oçok*, hem yemek pişirme, hem ateş ayininin yapıldığı yerdi. Uygurların,[42] 'eşik'e kurbanlık verdiği IV. Bölüm'de görülecektir. Eşik kavramına otağ ve mesken sahibiyle ilgili temsili olarak verilen anlam, *Kutadğu-Bilig*'in *ilig* (hükümdar) eşiğine işaret eden şu beyitinde ortaya çıkmaktadır:

Öpti iligke eşik (İlig'in eşiğini öptü: *KB*, beyit 451)

Osmanlı Bektaşi geleneğinde de 'meydan'ın eşiğine temsili anlamlar atfediliyordu:

Sonuç olarak, Türklerde mekân on yönlüydü:[43] Yukarıda eski

---

40 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 113-15 ve not II/286-30, 247-49; E. Esin "Ordug," 144. Kök Türk *ordu-örgin*'inin bulunduğu Ötüken-yış Dağı, dört yönün kavşağı sayılıyordu:

İlerü kün togusıka, birgerü kün ortusınaru, kurıgaru kün batısınka yırğaru tün ortusınaru, anda içreki bodun kop mana körür.

İleri gün doğusundan beri gün ortasına, geri gün batısından, yukarı (?) gece ortasına (kadar), bunun içindeki bütün boylar hep bana bakar: N. Orkun, I, s. 22.

41 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 103 (ve not III/137); 96 (ve not III/112).

42 Bkz. not böl. II/4 ve W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, dizin *işik* (Uygurlarda gök tanrılarının *ordu*'larının eşikleri). Bektaşi meydanında eşik: E. Esin, "Oldrug-turug," 10'da verilen kaynaklar.

43 "Üstün" ve "altın" *yıngak*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII,

Türkçe ifadeyle *üstün yıngak*'da (üst yönde) gök, aşağıda eski Türkçe ifadeyle *altın yıngak*'daydı (alt yön). Dört yöne *türt yıngak* veya *sıñgar*, köşelerde sayılan dört ara yöne ise *tört bulung* deniyordu. *Tör*, *töre*'ye (beye) özgü, eşik en aşağı makamdı.

4. *Öd* (Zaman)

Zaman, mekân içinde dönen göksel cisimlerin evreleri ve canlı varlıkların yaşarken ve ölüm ötesindeki[44] değişim evreleriyle ölçülü-

---

yazma 13. Yön anlamında *yıngak*, veya *sıñgar*, köşe anlamında *bulung*: *Ṭişastvustik*, s. 18, 19, 41. *Tör*, *töre*: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v. ve E. Esin, "Oldrug-turug."

44 Çin düşünceleri: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, I, s. 44, 124-126, 172, 187, 200, 226, 244, 246; III, 30; IV, 12-3, 51-65. *Li-chi*, I, s. 167, 220; C. A. S. Williams, "*Crane*". Mumların ruhlara yol göstermesi: J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, 141, 157, 712. *Chu*: K. Shiratori, *MRTB*, V, 33; J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 141, 157, 712. M. Granet, s. 365, 533. Altun-yış, Altun-kır ve "Wu-huan" inançları: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 95 not III/105-106. Türklerde ruhun uçuşu: N. Orkun, dizin, *uç-*, *uçmak*. Ruhun kuş şekli: E. Esin, "Toğrıl and Ḳara-ḳuş," s. 205-206. Bin mum (*küün*) töreni: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, yazma 40 ve not 40; R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 238. Budist Türk metni: S. Çağatay, *Altın yaruk*, 7/20; a/15, 19, 23; 12/10-15; 181/15. "Tag" *ırk*'ı ve dağ şeklinde mezar: bkz. not böl. I/64-7. *Sin*: bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, not III/8. Türk mezarlarında Kök-luu (bkz. not II/14-18): E. Esin, "The Dracontine Arch and The Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," s. 133, not 3, res. 5. Türk mezarlarında güneş ve ay: bkz. E. Esin, "Kün-ay," resim 6, bkz. s. 25. Uygurlar tabutlar üzerine "Jüpiter başı" resmederdi: F. W. Cleaves, "Uighuric mourning regulations," *Journal of Turkish Studies*, I, not 12. Türk *sin* şekilleri ve törenler:

yordu. Anlaşıldığına göre, Çin'de olduğu gibi Türklerde de, insan ruhu dönen varlıklar arasındaydı, Türkçe ifadesiyle *özüt erkliği yoruglı* idi (ruhlar kuvveti ile hareket halinde: Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 90-91).

Çin'de, Çu dönemi sonundan itibaren bilinen kavramlara göre, insan ruhunun, biri *yaruk* (Çince *shen*), diğeri *karanıg* (Çince *kuei*) iki yönü vardı. Türkçe bir metindeki *isig öz* (sıcak ruh) ile *et-öz* (vücut) (Çağatay, 611/4) belki bu kavramlara karşılık gelmekteydi. Çin inanıcına göre ölümde, *kuei* ruh kendi ilkesi olan yeraltına giderken, *isig öz* buhar olup göğe uçmaya çabalıyordu. Ölümü izleyen zamanda, ruhun kaplan cinsinden kuvvetler tarafından kapılması tehlikesinden de korkulmaktaydı. Ruhları ailesi yanında korumak için, ölüm simgesi olan kuzeye doğru dönerek ruh geri çağrılıyordu. Uzakta ölenler için de aynı tören yapılırdı. *İsig öz* geri gelirse, atalar tapınağında veya T'ai-shan gibi ölülerin makamı sayılan bir dağda, eskiden maske sonradan kitabe şeklindeki bir abidede (*chu*) makam tutan yerel bir ruh olduğu sanılırdı. '*Tag*' *ırk*'ından belirdiği gibi, ölüm simgesi de olan dağ, ruhların mekânı olabiliyordu. II. yüzyılda kaydedilmeye başlanan bir inanca göre, ruhlar buhar olup veya turna şekline girip göğe uçuyordu. Budizm'in Çin'de yayılmasından sonra, kâinatın batısında, Amitâbha adlı tanrının makamında, iyi ruhların toplandığı göksel bir cennet bulunduğuna inanıldı. *İsig öz*'ün kuvvet kazanıp göksel bir yere uçabilmesi için, bakır ayna gibi ışık ve ateş meydana getiren bir eşya mezara gömülür ve tabut ile mezar taşına Kök-luu ve gök cisimleri resmedilirdi. Mumların da, gök tarafını arayan ruha yol gösterdiği sanılırdı.

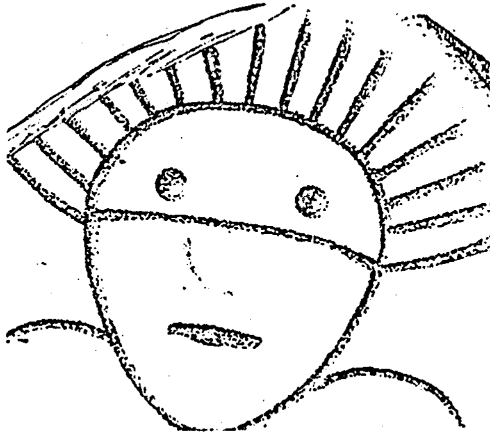
bkz. III. ve IV. Bölüm. Ateşin kötülükleri yok ettiği yolundaki Türk inancı: bkz. not böl. IV/289.

Kök Türk ve Uygur döneminden Türkçe metinlerle bazı mezar taşlarının ağıtları, Çin düşünceleriyle karşılaştırıldığında şu sonuçlara varılmaktadır: *İsig öz* ifadesi Türklerde de kullanıldığına göre, kavramı da bulunmaktaydı. Ruhu çağırma geleneğiyle, ruhun tehlikeli kuvvetler tarafından kaçırılması korkusu, Sibirya'da Altun-köl I abidesinde Bars adlı alpa yazılı ağıtta ifade edilmekteydi:

A inilig bürt uç!
A Bars, adırılma!
A nice kardeşleri olan, burgulayıcı kabus
(ruhu), uç (git)!
A Bars! Ayrılma (Klyaştornıy, "Stelı Zolotogo
ozera," Altun-köl I, satır 5)

Bazı ruhların, belki Bars gibi erdemli ruhların bir Altun-Suña-yış'ta (Altın Suna adlı ormanlı dağ) veya Altun-kır'da (Altın kır, veya Altın-dağ: eski Türkçede *kır* kelimesi dağ anlamına da geliyordu) mekân tuttuğu, yine Altın-köl'deki iki mezar kitabesinden anlaşılmaktadır. Altın-köl II mezarının sahibi, Tibet'e gitmiş ve geri dönememiş bir elçiydi. Fakat ruhu Altun-kır'a girmişti. Clauson'un, Oğuzların bir doğulu kolu sandığı Wu-huanlar da ruhların makamı olan bir dağın varlığına inanıyorlardı. Belki, aynı inanca bağlı olarak Kök Türklerin kağan mezarları dağ şeklinde yapılıyordu. Türkçe *sin* denen ve heykel şeklinde olabilen mezar taşlarının ise, Çinlilerin *chu* dediği maskeli veya maskesiz kitabelerin benzeri olarak, ruhun mekânını tespit etmiş olması akla gelmektedir. Bu ve diğer ihtimaller üzerinde III. Bölüm'de durulacaktır. Çin'de olduğu gibi Türk mezarlarında da *isig öz*'e (sıcak ruha) *yaruk* kuvveti verdiği sanılan eşya ve simgeler bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu konuya, mezarlara konan Türkçe adıyla *bağır közn̂gü*'ler (bakır aynalar), mezar taşlarındaki Kök-luu, gök cisimleri,

güneş haleli insan resimleri (Resim 5) işaret etmektedir. Türkler de her ay, bin mum yakarak ruhların Yitiken burcuna varması için dua ederdi (Çin'de, mumun ruhlara yol gösterdiği sanılırdı). Kötülüklerden temizlemek amacıyla cesedi yakma geleneği de, Türklerin yaruk kuvvetinin faziletiyle *isig-öz*'e yardım etme isteğinin bir tezahürü olabilirdi.

Resim 5

VIII. yüzyıldan itibaren Türkçe kitabelerde geçen ruhun "uçması" ifadesi, belki Çin'de II. yüzyıldan itibaren bulunması, Türklerde ise ancak XIII. yüzyılda belgelenebilen, ruhun kuş şekline girmesi kavramının Türklerde de eski olduğuna işaret etmektedir. Nitekim VI. yüzyıldan kalma bir Çin kaydında, bir Türk kağanının oğlu için şöyle denmekteydi: "Bir oğlu beyaz bir kuğu şekline girdi" (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 6). *Kutadğu-Bilig* şairi de, saçının ağarıp ölüme

hazırlanacak yaşa geldiğini, kuğu ve Türklerde ruh simgesi sungur şekilleriyle ifade ediyordu:

Saçım boldı sungkur tüsi-teg....

....

Kugu kondu başka, yetildi yaşım

Saçım sungur tüyü gibi oldu.... Kuğu başıma kondu, yaşım yetti. (*KB*, beyit 5639 ve 5643)

Jisl tarafından yayımlanan, Çinli sanatkârların eseri, Köl Tigin heykelinin başındaki, Çinlilerin *feng-huang* dediği cinsten uçan kuş resmi de belki ruh işaretiydi.

Budizm etkilerinin yarı göçebe Türk çevrelerine erken dönemde geldiği, yukarıda anlatılan Altun-köl I ağıtındaki bazı ifadelerden anlaşılmaktadır. Budist terminolojideki 'acun' kelimesi (hayat), bu ağıtta geçmektedir. *Bizni Erklig adırtı* ("Bizi Erklig ayırdı": Klyaştornıy, "Stelı Zolotogo ozera," s. 261) derken de, iki mitolojik kişilikten biri düşünülmüş olsa gerek: Ölüm cezası veren alp olarak düşünülen Zühre yıldızı veya Budist ölüm ve yeraltı tanrısı Erklig Kan (Yama). Çinceden Türkçeye çevrilmiş bir Budist eser olan ve Budizmden başka Çin inançlarını da içeren *Altun-yaruk*'ta, ölümden sonra, *tın*'ın (can) belki Çin'de düşünüldüğü gibi *isig-öz*'ün (*yaruk* ruh) bir *tolgak*'a (mahfaza) konduğu ifade ediliyordu. Diğer bir *öz* ise, *karang* veya *et-öz*, Erklig Kan'ın *tagtın* (dağdaki veya kuzeydeki) makamına götürülüp cehenneme yollanıyordu.

Herhalde Çin'deki kadar sistematik olmasa bile, aynı kozmolojinin Türklerde de hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Varlıkların gök ve yer ilkeleri arasında döndüğü düşüncesi, Türkler arasında Çin sınırlarından daha çok öteye, en batıya da yayılmıştı. Bunun bir örneğini İbn

Fadlân, 922'de, Ural Dağları'nda rastladığı Başkurtlarda kaydetmişti.[45] Başkurtlar, Kök Türkler gibi gök ve yerin ikili ilkesine paralel olarak, yaz ve kış, gündüz ve gece, hayat ve ölüm kavramlarını ve (*yaruk* ile *karanıg* nefeslerinin taşıyıcısı) rüzgârı kutsal biliyorlardı.

---

45 Z. V. Togan, *Ibn Faḍlâns Reisebericht*, s. 36-7.

III. SOMUT DÜŞÜNCELER

1. *Teñgridem*'ler (Semaviler)

Çu döneminde, gök tanrısının[1] insan olarak düşünüldüğü, gök ideogramının bir insan piktogramı şeklinde olmasından anlaşılmaktadır. Milattan önceki yüzyıllara ait Çin metinleri de, gök tanrısına 'en büyük hükümdar' değeri veriyordu. Yukarıda söz edilen Yetiken yıldız takımı, Çin'de 'gök hükümdarının arabası' sayıldığına göre, milat sırasında Çin mezarlarında görülen Yetiken yıldızının araba şeklindeki resimlerinde arabayı süren kişi, gök tanrısının arabacısı olabilirdi. Hsiung-nuların MÖ II. yüzyılda, bugünkü Kansu'daki başkentleri Kuts'ang şehrinde (Türkçesi Kaçan veya Kuçan)[2] bir gök tapınağı bulunuyordu.[3] Bu tapınaktaki yarı insan yarı ejder biçimindeki altın heykellerin, gök tanrısı ile yakınları sayılan yıldızları temsil ettiği sanılmaktadır. Gök tanrısının sarayı sayılan Kutupyıldızına yakın parlak bir yıldıza, "baş zevce"[4] deniyordu. Çu hükümdarı ise gök tanrısının neslindendi.[5] Hsiung-nularda da hükümdar göğe bağlıydı.[6]

---

1 Arkaik gök piktogramı, "en büyük hükümdar": W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 28; E. Biot, I, s. 419; *I-ching*, I, 295. Yetiken'in araba şekli: bkz. not böl. II/18.

2 J. R. Hamilton, "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turgues runiformes."

3 K. Shiratori, *MRTB*, V, 26-7, 32, 34, 54-5. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 21/5.

4 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 340.

5 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* I, s. 119; E. Biot, I, s. 440.

6 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 53-4.

Acaba bütün bu somut kavramlar Kök Türk dönemine kadar yaşamaya devam etmiş miydi? Kök Türk kağan sülalesine adını veren 'Türk'[7] unvanlı hükümdarın, bir kitabede adı geçen *Türk ten̆gri*[8] ile ilişkisi var mıydı ve bu sözün ne şekilde okunması gerekiyordu: *Türk ten̆gri* (Türk adlı tanrı) olarak mı, yoksa *türk ten̆gri* (kuvvetli gök tanrısı) şeklinde mi? Kök Türk sülalesine adını veren Türk ve diğer kozmik nitelikli kağanlar, Çin geleneğinde göksel yönlerin ve unsurların somut şekli olup, gök tanrısının merkezi konumu etrafında yer alan "göksel hükümdarlara"[9] ve efsanevi sülalelere benziyorlar mıydı? Kök Türklerin kozmik nitelikli kağanlarını Çin metinleri şöyle anlatmaktaydı:

> Ordularının başının adı A-pang-pu'ydu ve onun 17 kardeşi vardı. Dişi *böri*'den (kurt) doğmuş olan bir kardeşin adı I-chi-ni-shi-tu'ydu.... O, bir ruhani nefesle hareket etmekteydi. Bu nedenle rüzgâr ve yağmur meydana getirebilirdi. İki hatunu vardı. Rivayete göre (hatunlardan) biri yaz tanrısının, diğeri kış tanrısının kızıydı. Bunlardan birinin oğlu ... kuğu şekline girdi ... onun en büyük oğlu, Tsien-sse-ch'u-chê-shi Dağı'nda yaşıyordu. (Kök Türk metinlerinde Kögmen denen Sayan ve Tannu-ola {dağ} silsilesi). Bu dağda (ilk ata) A-pang-pu'nun diğer bazı soyu da yaşıyordu. Orası çok soğuk olduğundan, büyük oğul onlara bir ateş yaktı. Onlar böylece ısınıp, ölümden kurtuldular ve en büyük

---

7 Bkz. Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschlchte der Ost-Türken*, s. 6.

8 N. Orkun, I, 34 (II/D/10).

9 E. Biot, I, s. 37; II, s. 195. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, v, 83. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, 80-81.

oğlu baş seçerek ona Türk unvanını verdiler (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 5-6)

Çu inançlarına göre, ilk ateşi yakan Ho-sing[10] adlı efsanevi kişi, ateş unsurunun özü ve Kök-luu yıldız takımının kalbi sayılan Sin yıldızı şekline girmişti (Arapça: Kalbü'l-Akreb, Antares). Aynı yıldız, kozmoloji kanunlarında gök renginde sayılan doğu göğünün kralının *ming-tang*'ı, parlak dîvanhanesiydi ve Çu hükümdarının dîvanhanesinin prototipi sayılıyordu. Kök Türklerde ilk ateşi yakan ve 'Türk' unvanını alan kişi ile Ho-sing menkıbesi arasında bağ var mıydı? Bu fikri destekleyebilen bir konu, Türklerin gök ayini yaptıkları ve Ulug-ay denen dönemde, Sin yıldızının göğün zirvesinde gözükmesi olayıdır. Ayrıca, Türklerde ateşe tapıldığı, ayin yapıldığı ve ateş ruhunun somut olup hükümdar ayinleriyle ilgisinin bulunduğu bilinmektedir.[11] Türk kağanlarının ateş ayininde, alevler içinde bir yüz belirip kehanette bulunurdu. Bu ayinin hangi Türk kağanlarına atfedildiği bilinmemektedir. Uygur kağanları, IX. yüzyılda her üç göksel unsura (ateş, su, altın) benzetiliyordu:

> *Yir-suvdaki ... bodun körki ... ten̄grikenimiz, ulug kölçe yaşıyu, ulug kutun süün yalanar, altun ugușın birle, oluru yarlıkayur, bökünki kutadmış, ulug kutlug yan̄gı künte.*
>
> *Yer-su*'daki ... boyların zîneti {süs} ... tanrı gibi (veya tanrıya hürmetkâr) hükümdarımız ... ulu göl gibi parlayarak, ulu kut (ve) saadetin alevleri içinde altın

---

10 E. Biot, I, s. 67 (not 4); II, 195. *Sin*: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 343-44, 49, 51, 103; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 3/8; *Li-chi*, I, 426.

11 Ateş ayini: K. Dieterich, II, 14, 17 (Bizans rivayetleri). Kehanet eden ateş ruhu: R. Şeşen, s. 32.

oğuş'u (ailesi) ile birlikte, bugünkü mukaddes, çok kutlu yeni-günde (mevsim başı veya mevsim dönümü bayramında), (tahta) oturdu (Ziema, *Manich.*, satır 431-38).

Kutadğu-Bilig şairi ise, Türk hükümdarları için şöyle demekteydi:

Onlar ... küyer ot tururlar

Onlar ... yanan ateştir (*ḲB*, beyit 4087)

Diğer taraftan, Kök Türk ve Uygur kağanları *teñgri-teg, teñgride bolmış*[12] (semavi, gökte olmuş) sayılıp, açık olmayan bir şekilde göğe aittiler. Kağan soyundan kimselerin ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani gök tanrısının mekânı olan Kutupyıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu.[13] Böylece Türklerde de, hükümdar atalarının göksel ruhlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Kök Türk kitabelerinde de gök tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp, *teñgri-ḳan* (tanrı han) denmekteydi.[14] Doğu Altay dağlarında, Kök Türk döneminden bir mezar yanında, kaya üzerine çizilmiş bir resim (Resim 4, s. 42), Çin mezarlarında taş duvarlara resmedilen araba şeklindeki Yetiken yıldız takımının resimlerini hatırlatmaktadır.[15] Fakat Yetiken, Türkçe belki 'yedi han' demek olduğuna göre, bu resmin *teñgri-teg* bir kağanı veya gök tanrısının arabacısını temsil etmesi mümkündür. Arabanın üzerinde gök ideogramı da (Resim 2, s. 31) bulunmaktadır. Çu astrolojisinde, gök tanrısının sarayı sayılan Kutupyıldızına yakın bir parlak yıldıza "baş zevce" denmesi gibi,[16]

12 N. Orkun, I, 22.

13 N. Orkun, dizin, *uç-*, ve not böl. II/9 ve II/44'te verilen kaynaklar.

14 N. Orkun, I, 130.

15 Bkz. not böl. II/10-11.

16 A.y. ve not 117-118

Kök Türk metinlerinde de *Ḳan ten̄gride Umay Katun* (Han tanrıda Umay Hatun) denen ana tanrıça, Türk kağanının eşi 'Katun'a benzetiliyordu.[17] Umay kelimesi, çocuğun doğarken içinde bulunduğu zardı. Erken dönemde Umay'ın kozmik yönünü belirten bir metne rastlanmamaktadır. Sonraları Umay, Çuların kızıl giymiş, topuzlu bir güzel kadın olarak düşündükleri ocak tanrıçasına benzer bir şekil alacaktı.[18] Altun-yış'ta bulunup, Kök Türk dönemine tarihlendirilen bir mezarın yanındaki kaya resminde bağdaş kurmuş olarak görülen taçlı kadının (Resim 6, s. 61) Umay olduğunu düşünenler vardır. Taçlı kadın önünde diz çökmüş maskeli kişilerin, kurban edilen atlan sunan *kam*'lar olduğu sanılmaktadır.

Çu devletinin sonu (MÖ III. yüzyıl) ile Kök Türk kitabelerinin yazıldığı VIII. yüzyıl arasında geçen bin yıl süresince, *ten̄gri* kavramı gelişmiş miydi? Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.[19] Schmidt gibi bazı araştırmacılar, Theophylaktos Simokatta ile İbn Fadlân'ın rivayetlerine ve bazı Kök Türk metinlerine dayanarak, VIII.-X. yüzyıllarda Türklerin maddeden yalıtılmış bir ilah kavramına ulaş-

---

17 N. Orkun, I, 112.

18 A. P. Potapov, "Umay". G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 39. Çuların ocak tanrıçası ve eşik tanrısı: M. Granet, s. 308; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 39.

19 Türkler maddeden arındırılmış tek tanrı düşüncesine varmışlardı: W. P. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee*, IX. Karşı fikir: G. Doerfer, madde 944 (*ten̄gri*). Türklerle Çinlilerin dini birbirine yakındı: A. Von Gabain, "Die Alt-Türkische Literatur," s. 217. Türk (T'ie-lê) ayinleri Çinlilerinkine benziyordu: N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, I, 216.

tıklarını sanmaktadırlar. Fakat bu fikri ileri sürenleri, monoteist dinlerin Türkler üzerindeki erken etkilerini hesaba katmayıp, eski Türk dinini ve Türkçe metinleri doğru anlayamamakla suçlayanlar da vardır. Doerfer'e göre Türkler, doğanın her etkili tezahürüne, örneğin büyük dağlara ve ağaçlara da *teñri* demekteydiler. Üçüncü bir grup

Resim 6: Gavrilova'dan alınmıştır. Bkz. not 131

araştırmacıya göreyse, Türklerin *teñri* kavramı Çinlilerinkine tamamen benzemekteydi. Bu üçüncü görüş kabul edilirse, Kök Türklerin maddeden yalıtılmış tek bir ilah düşüncesine varmış olmaları ihtimali, Tao dininin kâinatın bütün ruhuna verdiği panteist (Türkçesi *bir tözlüg bolmak*: tek ruhlu olmak, vahdet-i vücud kuramına bağlı) anlam ve bir sayısının simgesi gök veya T'ai-chi (ilk tek birlik) olması ile

açıklanabilirdi.[20] Bu son varsayıma göre, İbn Fadlân'ın[21] 922'de rastladığı Oğuz, "*Bir teñgri*" diye yemin ederken, Hsiung-nu usulünce,[22] gök tanrısını şahit tutarak ant içiyordu. Fakat böyle ant töreninde gök tanrısıyla göksel kılıç, yani maden unsuru ve Merih gezegeni[23] simgeleri birlikte anılmaktaydı.

Gök tanrısının astral ve unsurlarla ilgili yönleri yukarıda anlatılmıştı.[24] Bu yönlerden biri gök '*ch'ien*' ile '*kün*'[25] (güneş) *ırk*'larının ikisinin de güney ve yaz gündönümüne karşılık gelmesinde tezahür ediyordu. '*Kün*' *ırk*'ı; güneş, Merih gezegeni, silahlar (özellikle kılıç) ve madenlerden bakırla ilgiliydi.[26] Güneşle ilgili somut düşünceleri daha sonraya bırakarak ilk önce '*Kün*' *ırk*'ının simgelerinden Merih gezegeni ve ona atfedilen kılıç üzerinde durmak isteriz. Türklerin Merih gezegeniyle ilgili düşüncesi, Çin'dekine[27] benzemekteydi: makamı güney; unsuru ateş; adı Oot yultuz (ateş yıldızı); mevsimi yaz gündönümü ve öğle vakti; rengi kızıl; ongunu kızıl-kış. Ateşin simgesi olarak, ateşi icat eden ve makamı Sin yıldızına (Kök-luu takımının 'kalbi': Kalbü'l-Akreb, Antares) da Merih'e yakın bir kavram sayılıyordu. *Shih-chi*, bu

---

20 Türklerin Taoizmle ilişkileri ile Tao dininde vahdet-i vücud ve kâinat ruhu: bkz. not böl. I/7-10, 13. Çin kosmogonisi: bkz. not böl. I/18. *Bir tözlüg bolmak*: Kara-Zieme, satır 430.

21 Z. V. Togan, *İbn Faḏlâns Reisebericht*, 20, 36-7, 51.

22 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 223-24.

23 Bkz. not böl. II/29-35, böl. III/7-17.

24 A.y.

25 '*Ch'ien*' ve '*Kün*' *ırk*'ları, bkz. not böl. I/23 ve 49.

26 Yakın Doğu'da Merih: Bîrûnî, *Kitâb ut-tafhîm li avâ'il-i şinâ'at it-tancîm*, s. 240-47. Ḳazvînî, s. 515.

27 Çin'de Merih: Liou Tse-Houna, s. 59. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 364-66.

iki kavramın yakınlığını şöyle ifade ediyordu: Sin (yıldızı), *ming t'ang*'dır (parlak bir hükümdar dîvanhanesine benzetilir); Merih (gezegeni) ise atalar tapınağıdır. (Çin sarayında Merih'e de kurban verilen yer olan atalar tapınağı, dîvanhanenin yanındaydı) (Chavannes, *Les Mémoire.*, III, 366). Merih, silahlı alpları, orduları ve ölüm cezası verenleri temsil eden yönüyle, batı gezegeni Erklig'e[28] de (Zühre) benzemekteydi. Merih'in Türkçe diğer adları Bakır-sukımı ve Körüd idi. Merih'e atfedilen kızıl renk ve *bakır-sukımı* (bakırdan ok temreni[*])[29] simgeleri, yine '*Kün*' *ırk*'ında bulunmaktadır.[30] Bakır ok simgesi de öğle güneşini ve ceza veren kişileri anmakta olan 21. *ırk*'ta geçmekteydi.[31] Çin kayıtlarında, Türkçe Atlaşgan (atılan) şeklinden geldiği sanılan, Ya-lo-shan[32] adlı Kök Türk savaş tanrısının da, yine Merih'le ilgisi olabilirdi. Ya-lo-shan'ın, bir Türk kadın *kam*'ından olan oğlu An-lu-shan, Ying-chou ilinde (Çin Seddi'nin en kuzeydoğusunda), 703 yılında, bir gece kızıl ışıklar içinde, bozkırda yaşayan yırtıcı hayvanların ulumaları arasında dünyaya gelmişti. Merih gezegeni Körüd[33] adıyla ise kuraklık simgesi olan hiddetli bir kişinin yüzü olarak düşünülüyordu.

Güneş ve Merih'le ilgili somut düşünceler ve simgeler ve özellikle kılıç, 'Kuzeyli' göçebelerin (aralarında Türkler de bulunuyordu) bazı

---

28 Bkz. not böl. III/77.

* Temren: Ok, kargı gibi şeylerin ucundaki sivri demir. –yn.

29 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*sukım*".

30 Bkz. not böl. I/49.

31 *I-ching*, I, 91; II, 132.

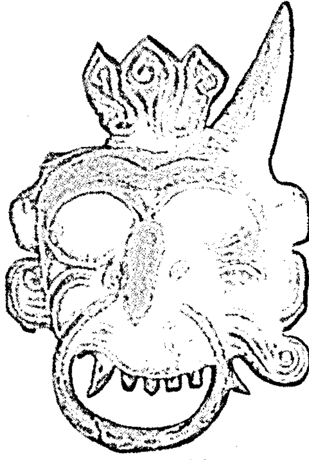
32 E. G. Pulleyblank, *The Background of The Rebellion of An-lu-shan*, s. 16, 20 (doğduğu yer haritası), 105.

33 *ḲB*, beyit 133.

alp-tanrılarıyla ilgiliydi. Bunların başlıcası, silahların ve zırhların mucidi sayılıp, kuraklık rüzgârı tanrısı K'ua-fu ile eş tutulan Ch'ih-yo idi.[34] Bu iki kişi, aynı zamanda kuraklık rüzgârı ejderi ve savaş tanrısıyla da ilgili menkıbelerde yer alıyordu. Ch'ih-yo; ejder, öküz ve başka efsanevi hayvanlara benzetiliyor ve kaplan postu giyiyordu. Ch'ih-yo yabancı ırktan bir 'gök-oğlu' olarak, Çin'in efsanevi hükümdarı Huang-ti'ye meydan okumuş ve yenilmişti. Ch'ih-yo'nun cesedi bir ağaç olmuş, kesilen başı ise korkutucu bir resim olarak T'ao-t'ieh maskesine ilham vermişti. Bu maske, kurban ayinlerinde kullanılan kazan-ocaklara resmedilirdi. Ayrıca, korkutucu yüzüyle muhafız olarak resmedilirdi. Ch'ih-yo'nun ellerinde ve ayaklarında silahlar tutan ve başında üç oklu taç bulunan temsili de bulunmaktaydı. Milattan önceki yüzyılda Sibirya'da, Kırgızlara atfedilen bir Türk bölgesinde, Çin kültürü etkilerini taşıyan bir köşkte, kapı tokmakları T'ao-t'ieh, yani Ch'ih-yo başı şeklindeydi (Resim 7, s. 65). Bu tarzda maskelerin İç Asya göçebe sanatında da bulunması (Resim 8, s. 65), Ch'ih-yo düşüncesini, göçebelerin kılıç şeklindeki savaş tanrısı menkıbelerine yaklaştırmaktadır. Aslında Çu döneminin sonundan itibaren bilinen bir gelenek tarzıyla, Çinliler savaş tanrısına Ch'ih-yo tapınağında kurban verirlerdi. Sihirli bir kılıç ve bakır *küzeç*'ler (üç ayaklı

---

34 Ch'ih-yo ve K'ua-fu: W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 14/1, 37/1-2. M. Granet, s. 350-60, 555-56 (not 2). D. Bodde, s. 122-26. Savaş tanrısına kurban Ch'ih-yo'nun mezarında verilirdi: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 434. Ch'ih-yo bayrağı: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 392. Ch'ih-yo'nun başında üç oklu taç, ellerinde ve ayaklannda silahlar tutan resmi: D. Bodde, res. 2. Kırgız ilinde, MÖ I. yüzyıldan T'ao-t'ieh maskesi: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 52. Rüzgâr ejderi: bkz. not böl. III/95-96.

Resim 7: E. Esin, İslamiyetten Önceki., resim XVIII/b'den (Kiselev'a atıf). Bkz. not böl. III/34

Resim 8

kazan-ocaklar) sahibi bulunan K'un-wu[35] adlı efsanevi hükümdar da, *Kün* ve Merih simgelerini belirten, Çinli olmayan bir alptı. K'un-wu, Çin'in güneybatısında Yaşıl-ögüz Irmağı'nın güneyinde, bugünkü Hu-pei'de devlet kurmuş yabancı bir boya bağlıydı. Çu hükümdarı Mu, K'un-wu'nun sihirli kılıcını elde etmiş ve kuşanmıştı.

Sihirli K'un-wu[36] kılıcının adı, aynı zamanda güneşin zirvede olduğu yaz gündönümünün adıydı ve böylece '*Kün*' *ırk*'ının ifade ettiği simgelerden, Merih gezegeni ve kılıç simgesi K'un-wu ile birleşmiş bulunuyordu. Savaş tanrısı Merih'in kılıcı efsanesi,[37] olasılıkla Türkçe *kın̂gırak*'tan (iki yanı keskin kısa kama) veya 'kılıç'tan değiştirilmiş olarak çeşitli şekillerde eski Çin ve Yunan tarihlerine yansımıştı. Bu adın Çince bir şekli, Çu sülalesi kurucusu Wu (MÖ 1100 sıraları) dönemine kadar geri götürülmektedir. Karadeniz'in kuzeyindeki Skythai {İskitler} ve Alaniler de Merih'in kılıcına tapıyorlardı. Hsiung-nular da kılıca ibadet ediyorlardı ve hatta Shiratori'nin[38] kaydettiği gibi, kılıç ile gök ayinlerini birleştirmekteydiler. Gök tanrısı ve Yitiken burcunun yıldızlarının madeni heykellerinin bulunduğu gök tapınağı ile kılıç mabedi aynıydı. Yukarıda kaydedilen ant içme töreninde, gök tanrısını şahit tutarken kılıç üzerine ant içme töreni, ayinler bölümünde anlatılacaktır. Attila'nın Merih'in kılıcını bulduğu rivayeti,[39]

---

35 K'un-wu: W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 154-55. M. Granet, s. 449-50 (not 5), 464, 494, 499 (kılıç).

36 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 154-55. M. Granet, s. 449-50 (not 5), 464-469, 610. *Kün*: bkz. not böl. 1/49. Ch'u memleketi: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* dizin, Tch'u. A. Herrmann, harita 5, c/3.

37 E. G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese," s. 226-27.

38 K. Shiratori, *MRTB*, v, 52-5.

39 Jornandis, *De Regnorum ac temporum successione liber* (Paris, 1842), s. 324-

göksel kılıç simgesinin önemine işaret ediyordu. Ḫâḳânî Türklerinde *koş* denen çift kılıç ile Zülfikâr'ın Osmanlı ikonografisindeki ucu çatallı şekli de, aynı silsilenin son tezahürleriydi.[40] Merih'in kılıcı ve kendisi, Yakın Doğu'da da Türklerle ilgili sayılmakta ve Ḳazvînî şöyle demekteydi:

> (Türkler) savaşı iyi bilir. Bu Merih'in sıfatıdır ve Merih onların sahibidir (yıldızıdır) (Ḳazvînî, *Âthâr ul-bilâd*, 515).

'*Kün*' (güneş) ve '*ch'ien*' (gök) *ırk*'larının ikisinin de güney yönü ve yaz gündönümüne işaret etmesi gibi durumların, gök tanrısının güneşle somut olarak özdeş olduğuna işaret edebileceği üzerinde de durulmaktadır.[41] Bu nedenle gök tanrısından kut almakla beraber, Kök Türk kağanlarının doğan güneşe taptığı ve güneş ile ateşe benzetildikleri akla gelir.[42] Sin yıldızının somut şekli olan efsanevi hükümdar gibi, kağan sülalesi kurucusu Türk, ilk ocağı yakarak ateş ibadetini başlatmış oluyordu. Bir diğer efsanevi kağan, Kök-luu'ya atfedilen şekilde veya *yad* taşı ile kozmik büyü yapan *kam*'lar gibi yağmur ve rüzgâr meydana getiriyordu.[43] Bu kağanın ilk hatununun biri yaz tanrısının, diğeri kış tanrısının kızıydı. Böylece bu kağan, kozmoloji

26.

40 Bkz. E. Esin, "L'Arme zoomorphe du guerrier turc."

41 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 28.

42 Türk hükümdarları ateşe, suya, altına benzetiliyordu: bkz. böl. III/1. Uygur Kağanları güneşten ve aydan kut alıyordu: bkz. not böl. III/54. Kök Türk kağanları ve Ḫâḳânî Türk *ilig*'leri güneşe benzetiliyordu: bkz. not böl. II/22, böl. IV/4 ve not böl. III/44-48, 55. Ayrıca bkz. E. Esin, "Kün-ay."

43 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 6.

bakımından iki mevsimin ortasında, yani yaz gündönümü döneminde yer almış oluyordu. Çünkü yaz gündönümü dönemi, ateş unsurunun zirveye varıp, aynı anda su unsurunun doğduğu ve yağmur yağdığı zıtlıklar zamanıydı. Hem ateş saçıp, hem yağmur ve rüzgâr meydana getirdiği sanılan Kök-luu yıldız takımı da, bu dönemde zirvedeydi. Bütün bu simgelere '*Kün*' *ırk*'ında işaret edilmektedir. Hsiung-nuların ve Kök Türklerin başlıca kurban ayinlerinin yaz gündönümünde yer almasının ve Türklerde bu döneme *Ulug ay* denmesinin sebepleri belki böylece anlaşılmaktadır (bkz. IV. Bölüm).

Philastre,[44] Çin astrolojisine göre '*Kün*' (*Li*) *ırk*'ının işaret ettiği yaz gündönümünde güneşin, gündüz göğünde zirvedeyken, ayın da gündüzleri yerin altında bulunan gece göğünde zirvede sayıldığını sanmaktadır. Biri gündüzü, biri geceyi temsil eden iki parlaklık simgesinin böylece karşılaşması, yüksek parlaklık işareti olarak Çu döneminden itibaren hükümdara bağlanıyordu.[45] Çu hükümdarının bayrağında yer alan bu simge, ay ve güneş topu şeklide bir piktogramla temsil ediliyordu (Resim 9, s. 69). Güneş ve ay, Çincede değiştirilmiş şekliyle Mao-tun denen (olasılıkla Bagatur)[46] Hsiung-nu *shan-yü*'sünün de (hükümdarının) simgelerindendi. Türklerde de *beğlik* (hükümdarlık) işareti olan bu astrolojik simgeye, Türkçe *Kün-ay* veya *Künli-aylı körüşdi* (veya *kavuşdı*) denmekteydi.[47] Çu dönemi Çin'de

---

44 P. L. F. Philastre, II, 597.

45 C. A. S. Williams, "Written characters". *Li-chi*, II, 219, 256. Kün-ay bayramı: D. Bodde, s. 19. İlk hilal uğurlu sayılırdı. E. Biot, I, s. 420. Ayrıca bkz. not böl. II/22; not böl. IV/213 ve böl. IV/4.

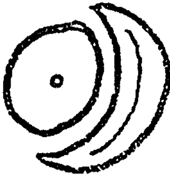
46 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 60.

47 Bkz. not böl. II/22.

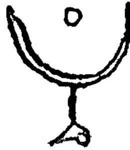
olduğu gibi, Türklerde de *Kün-ay*[48] denen astrolojik simge (piktogramları için bkz. Resim 10), yeni hilâl gününün ve baharın ilk ayının ilk gününün işaretiydi (güneşin bahara ve ayın ise, baharın ilk ayına başladığı dönem). *Kün-ay* simgesi, Farsça *mihr ü mâh*[49] {güneş ve ay} adı altında Selçuklulara ve daha sonra Osmanlılara geçip, Osmanlı bayraklarında Zülfikar ile beraber resmedilecekti. Bugünkü Türk bayrağı da bu eski geleneğe bağlanmaktadır.

Belki güneş ve ayla, belki ilgili bir zaman ilahı olarak Yul (veya Yol)-teñgri adı da, Çince *Ho-t'u* denen noktalı ırk'lar içeren *Irk-bitig*'de iki defa geçmektedir:

> *Ala atlıg yol (veya yul) teñgri men. Yarın kiçe sürmen. Utru eki aylıg kişi oglın sokuşmış. Kişi korkmış. Korkma timiş. Kut birgey men* (oooo. oooo. oooo).

Resim 9

Resim 10

> Ben ala atlı yol [veya yul] tanrıyım. Erken [sabah] ve gece geç vakitte sürerim. İki aylık insanoğlu gelip sokulmuş. İnsan korkmuş. Korkma, demiş. Ben kut veririm (*Irk-bitig*, fal II).

---

48 Bkz. E. Esin, "Kün-ay." Yazıcı-zâde, s. 232-34, 'Alâuddîn Kayḳobad'dan "Mihr ü mâh" diye söz eder.

49 Bkz. not böl. II/22 ve E. Esin, "L'Arme zoomorphe du guerrier turc."

> *Kara yol [veya yul] tengri men. Sınukının seper men. Üzekinin ulayur men. İlig itmiş men* (oo. ooo. oo).
>
> Ben kara yol [veya yul] tanrıyım. Kırılanları ben birleştiririm. Yırtılanları bir araya koyarım. Ben ülke kurdum (*Irk-bitig*, fal XLVIII).

Bombaci ve Clauson,[50] bu iki yönlü kişinin adının *yol* ise, kut ve hale ışını; *yul* ise, su pınarı anlamına geldiğine dikkati çekmişlerdi. Birinci Yol (veya Yul)-tengri, gece ve gündüz, gök simgelerinden[51] ala at ile süren, insanoğlunun hayatın başında rastladığı ve ona kut veren bir zaman tanrısıydı. İkinci Yol (veya Yul)-tengri ise, 'Kara' olmakla, Çin-Türk kozmolojisine göre *karang* ilkesi ve gece ile ilgili bulunuyordu. İki Yol (veya Yul)-tengrinin *ırk*'ları, noktalı *ırk*'ların yorum tarzı *Ho-t'u*'ya[52] göre ele alınınca, birincisinin göksel ateş (güneş), ikincisinin göksel su (ay) simgesine karşılık geldiği olasılığı belirebilmektedir. Yukarıda kaydedildiği gibi, güneş ve ay karşılıklı dönen kut simgeleriydiler.[53] Nitekim Kök Türk kağanları güneşe benzetiliyor ve Uygur kağanlarının bazısı gök tanrısından, diğerleri güneş ve aydan, veya *Kün-ay*'dan kut almış sayılıyordu.[54] *Kutadgu-Bilig*'de, alegorik

---

50 A. Bombaci, "Qutlug bolzun," II, 19 (not). Clauson, "Irq-bitig," 223.

51 Bkz. not böl. I/23.

52 Bkz. *I-ching*, I, 331-33 (noktalı *ırk*'lar: Ho-t'u); I, 392-95 (kullanılış tarzı). Dört nokta üç sayılıyordu. Böylece, birinci *Yol* (veya *Yul*)*-tengri*'nin 4 + 4 + 4=12 noktası 3 + 3 + 3=9 sayılmaktadır. Ho-t'u'ya göre, bu göksel ateşin simgesidir (*I-ching*, I, 332) ve güneşe karşılık gelir (a.y., I, 298). İkinci Yol (veya Yul)-tengrinin 2 + 3 + 2=7 noktası göksel su simgesidir (*I-ching*, I, 332) ve aya karşılık gelir (a.y., I, 298).

53 Bkz. not böl. II/22.

54 A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," *EDTF*, III, 33, (satır 1), 35 (satır 12); J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties*, s. 139-44.

hükümdar kişiliğinin adı Kün-togdı'dır[55] ve güneşe benzetilir. Ayrıca Çin düşüncelerine[56] ve Türk metinlerine uygun olarak[57] güneş ve ay, birer araba sürücüsü olarak resmedilirdi. Ateş özlü Küng-teñgri'nin *tilgen*'i (halesi) al *yol*'lu (ışınlı); su unsurunun simgesi Ay-teñgri'nin *tilgen*'i ak veya kara renkte veya iki çizgili olmaktaydı. Kün-teñgri ve ay-teñgrinin, birer hükümdar gibi, orduları bulunduğu sanılırdı.[58] Söz konusu Türkçe metinler Mani dinine ait olmakla beraber, Asmussen'in[59] kaydettiği gibi, Türk metinlerindeki böyle düşünceler, Mani dininden çok Türklerin eski astral inançlarına bağlı bulunuyordu.

Takvimde yeri olan, somut şekilde düşünülen göksel cisimlerden Ülker,[60] Çin astrolojisinde Mao[61] adı altında, Türklerin de içinde bulunduğu Hulara (kuzeyli ve batılı göçebeler)[62] benzetilir ve onlar gibi uzun saçlı bir kişi olarak düşünülürdü. Ülker, kuzeybatı yönüne bağlı sayılıyor ve Kạra-yılan yıldız takımının ortasında bulunuyordu. Kış gündönümünde, gece göğünde Ülker zirvede bulunurdu. Ülker

---

E. Esin, "Kün-ay," s. 537. Kök Türk kağanları ve Ḫâḳânî Türk *ilig*'leri: bkz. not böl. II/21, böl. III/44-48; böl. IV/4 ve not böl. III/55.

55 Bkz. E. Esin, "Kün-ay," 352-54 ve Bölüm IV/4.

56 Bkz. not böl. II/14 ve 22'de verilen kaynaklar.

57 A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkestan*, resim 67 (Batı Türk merkezi olan Kum-tura'dan: bkz. E. Esin, "Kün-ay," not 53 ve resim B/II/2). A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkestan*, 172, resim 397/a.

58 Bkz. not böl. II/22'de verilen kaynak.

59 P. Asmussen, s. 163, 206, 210.

60 L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, s. 711-45.

61 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, I, 48, not 350; III, 350. J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 972.

62 Bkz. not böl. I/6.

yıldızı, MÖ 2500 sıralarında, güneş ile aynı zamanda doğarak, bahar ekinoksunu haber vermekteydi. Nitekim, Çin'de *Mao* harfi, bir kapı üzerinde doğan güneşi resmetmekteydi. Ülker'in yanındaki bir yıldız ise, Çin'in kuzeybatı sınırlarında, Hulara karşı savaşlarda kullanılan arabaları temsil ediyordu. Hulara karşı Çin'in binlerce yıl devam eden savaşlarıyla ilgili bu kavram, Türklerin savaşta *Ülker çerig* şeklinde birbirini izleyen küçük birliklerle hücum ettiği hakkındaki Kâşġarî[63] rivayetini hatırlatır. Baykal Gölü'ndeki bir adada bulunan ve gök *çıgrı*'sı simgesi olan *kadırık agırçak*'ta (çıkrık) Ülker'in de adı yazılıydı.[64] L. Bazin, Türk takviminde Ülker'in önemine işaretle, mevsimlerin Ülker'in hareketiyle belirlendiğini sanmaktadır.[65]

Gök tanrısı, göksel cisimler ve zaman tanrıları arasında yakınlıklar aranırken, bir Kök Türk metninde adı geçen ve genellikle araştırmacıların, İran zaman tanrısı Zurvân-Yazdân ile Hint zaman ve ölüm tanrısı Kâla-Yama ile ilgilili gördükleri Öd-teñgri de akla gelmektedir.[66] Clauson,[67] *öd* ile, Ḫâḳânî Türkçe metinlerde rastlanan *ödleg* keli-

63 Kâşġarî, varak 60.

64 Bkz. not böl. III/60.

65 A.y.

66 N. Orkun, I, 52. L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, s. 242 (Öd-teñgri Zurvân ile eştir). H. Humbach, s. 13, 14, 31, 38 (Öd-teñgri, Yazdân ile eştir). Ezrua-Zurvân: P. Zieme, *Manichaische türkische Texte*, satır s. 440, 450. Kâla'nın Zurvân ile ilgisi ve at, atlı veya arabacı şeklinde düşünülmesi: bkz. O. G. Von Wesendonk, "The Kâlavadâ and The Zarvanite System"; J. Dowson, s.v.; J. Auboyer, s. 21; G. Combaz, s. 61-70. Kâla-cakra (Kâla çarkı) kavramı Uygur çevresinde biçimlendi: B. Laufer, "Zur buddhistischen Literatur der Uiguren." *Ödleg*: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v. Kâşġarî, s.v. ve *ḲB*, beyit 1388-89, 1583, 1586, 5136, 5688, 6095. Kâla'nın Yama yüzleri: bkz. J. Dowson, "Kâla", "Yama". Kâla-Yama'nın Türkçe adı Erklig

meleri arasında fark olmadığı ve ikisinin de; 'zaman', 'zamane', 'dehr', 'mevsim', 'devir' ve 'an' anlamlarını içerdikleri sonucuna varmıştır. Aynı yazar, *ödleg* kelimesinin bugünkü Türkçede öğle saati şekline girdiğine de işaret etmektedir. Clauson, zaman anlamındaki *öd* ile, 'safra kesesi' anlamındaki 'öd' veya 'öt' arasında fark gözetmekte, fakat Çin düşüncesinde safra kesesinin insanın karar verme merkezi olduğunu ve bir Kök Türk metninde de öd kelimesinin aynı anlamda geçtiğine dikkat çekmektedir.

Kâşğarî'nin[68] verdiği destan beyitlerinde, somut şekilde beliren *Ödleg, yünçig, yavuz*" (ünsüz, kötü: Kâşğarî, II/41-2) bir insana benzetilmektedir. Ödleg, *Ajun beği* (Dünya beyi) Alp-Er-Tonga/Afrâsiyâb tarafından yenilmiş olduğu için, ondan intikam almak üzere tuzak kurmuş ve onu öldürerek, dünyayı boş (sahipsiz) bırakmıştı. Başka benzetmeler arasında Ödlek, aya benzetilmektedir:

> *Tün-kün keçe, alkınur Ödlek bile ay*
> Gece-gündüz geçerek, Ödleg ile ay tükenir (Kâşğarî, I/82)

Ḫâḳânî yazarları, Öd/Ödleg ile Zurvân ve benzeri Kâla-Yama arasında farz edilen bağları doğrulayan ipuçları da vermektedirler. Kâşğarî,[69] *öd*'e benzer başka kelimeleri, zaman anlamındaki *öd*'den

---

Ḳan idi: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*erklig*".

67 Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*öd*", "*ödlek*", "*öt*" ve not böl. III/66. Safra kesesi: bkz. C. A. S. Williams, "*Gall*" ve "*Eight treasures*".

68 Kâşğarî, varak 33 (I/41), 34 (öd=ud), 462 (III/41-2).

69 Kâşğarî, varak 34. Erklig-Yama: bkz. not böl. III/66. Osmanlı kozmolojisinde yeraltı öküzü: yazma *Tuhfetü'l-mülûk* (Topkapı, H. 415), varak 67.

ayırmak için özen gösterdiği halde zaman anlamındaki *öd* ile, öküz anlamındaki *ud* kelimelerini aynıymış gibi aynı cümlede anmaktadır. Bu iki kelimenin ayrı kökleri olması ihtimaline rağmen, Kâşğarî, bunların arasında anlam bakımından farklılık görmemekteydi. Türk mitolojisine, Erklig Ḳan adı altında giren Kâla-Yama'nın bineğinin öküz olduğu ve bu kişinin Uygur sanatında öküze binmiş olarak resmedilmiş olmasının hatıraları, belki Kâşğarî'nin aklındaydı.[70] Konumuzun dışında olmakla beraber, Osmanlı kozmolojisinde, dünyanın öküz boynuzu üzerinde durduğu efsanesini aynı köke bağlamak da mümkündür.

Kâla-Yama-Zurvân, çark çeviren ve ejder simgesi de olan bir düşünce olarak, Türk kozmolojisinde, zaman çarkını "eviren" Evren-'e[71] de (ejder) benzemektedir. Hint mitolojisinde Kâla, güneş ve ay tanrılarına benzer olarak,[72] bir at veya bir atlı ya da *kan̄glı* (hükümdar arabası) süren bir kişi gibi de düşünülüyordu. *Kutadğu-Bilig*'de Ödleg de, Kâla gibi yeni doğan insanın bindiği ve bir adımı gündüz, diğeri gece olan bir ata veya atlıya ya da *Ödleg atı*'nın çektiği *kan̄glı*'ya benzetilmektedir.[73] Bu düşüncelerin ışığında, Ödleg ile *Ajun beği* Alp-Er-Ton̄ga'nın mücadelesi, alpın veya hükümdarın, zaman ve ölüm tanrısıyla savaşını anlatan daha da eski destanlara[74] bağlanabilmektedir: güneş ve ayı yutan kozmik 'büyük yılan'ı okla vuran Yi; veya

70 Uygur sanatında: bkz. A. Grünwedel, "Berichte über archaeologischen Arbeiten in Idikut-schahri in 1902-1903," s. 67, Tafel IX.

71 Bkz. not böl. II/19-20.

72 Bkz. not böl. II/14.

73 *ḲB*, beyit 1388-89. Kâşğarî, I, 41, 103; II, 234; III, 41.

74 Çin'de; M. Granet, s. 379 ve not 3. Hint'te: G. Combaz, s. 142; J. Dowson, "Ahi" ve "İndra", maddeleri, Yama: not böl. III/66. Erklig Ḳan: not böl. III/77.

zaman ile su simgesi, ay ve güneşi yutan, at; veya teke başlı ejder Ahi-Budhnya'yı ikiye kesen tanrılar kralı İndra efsaneleri gibi. Alp-Er-Tonĝa destanında, Ödleg, *Ajun beği*'ni öldürmekle, zaman tanrısının ölüm tanrısı Erklig Ḳan yüzünü göstermiş olmaktaydı. Böylece Öd-Ödleg, Türk kozmolojisinde gök tanrısından hemen sonra gelen bir tanrı olan yir teŋgri-ḳanı'na (Yer tanrı hanı) yaklaşmaktaydı. Yir teŋgri-ḳanı da gök teŋgri ḳan'ı gibi, zaman kavramının bir yönü olunca, yer ve gök, zaman çarkının dolanımı içinde buluşmaktaydı. Kök Türk dönemi mezarlarındaki sanat eserlerinde, madeni levhalarda (Resim 11, s. 76)[75] ve Tonyukuk'un tapınağında duvara asılmış toprak maskelerde (Resim 6, s. 61) görülen başlar, bazen gök, bazen de yer tanrısı olarak yorumlanmıştır. Bu başların özelliği, T'ao-t'ieh maskesinin,[76] yani Ch'ih-yo'nun kesik başının Türklerde kullanılan şekline (Resim 7, s. 65) benzemeleridir. Benzeyiş, alnın ortasında veya başın üstünde yer alan, Ch'ih-yo'nun üç-oklu tacından gelişmiş üç çatallı şekil, bazen burna asılı halka (Resim 12, s. 80) ve korkutucu ifade de ortaya çıkmaktadır. Bu maskelerin, Türk mezar taşlarındakilerle ilişkisine de aşağıda değinilecektir. Sanatkârın amacı, herhalde, tabiat dışı ruhani bir varlık resmetmekti. Bu ruhani varlık, ölen kimsenin *öz*'ünün (ruhunun) veya bir tanrının görünüşü olarak düşünülmüş olabilirdi.

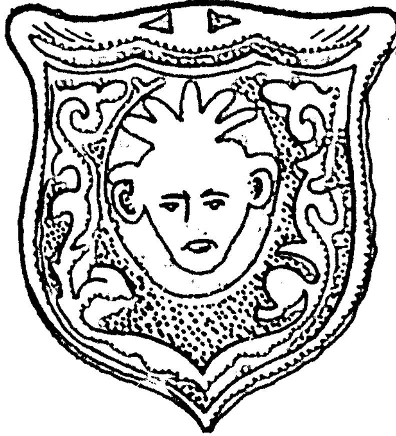
Yeraltı ve ölüm tanrısı Erklig Ḳan'a verilen *erklig* unvanı, aynı zamanda Zühre[77] yıldızına da ait bulunuyordu. Çin'de olduğu gibi

---

75 Kök Türk ve Kırgız çevresinde: E. Esin, "Büke," s. 90-92; resim I/b, III/a, VI/a-b. Oğuz-Peçenek-Kıpçak çevresinde: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, XXXLV/d (Fedorov-Davidov'a atıf).

76 Bkz. not III/34.

77 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 92 ve ilgili not; L. Bazin,

Resim 11. Fedorov-Davidov'dan. Bkz. not böl. III/75

Türklerde de Zühre; savaş, silahlar, zırhlar gibi askeri kavramların ve ölüm cezasının simgesi sayılıyordu. Kök Türk dönemi alp mezarlarının birinde adı geçen Erklig'in, Zühre veya Yama olması ihtimal bulunmaktadır.[78] Her ikisi de, ölüm ve yeraltındaki hareketlerinde,[79] Yir teñgri-ḳanı'yla ilişkiliydi. Türklerde *Toprak yultuz* ve sarı renginin dünya merkezindeki toprak unsurunun simgesi olması nedeniyle, Sarıg-orungulug[80] (Sarı-bayraklı) denen Zuhal de, bir Türkçe metinde Erklig Ḳan, Erklig (Zühre) ve yir teñgri-ḳanı" ile birlikte sayılmakta-

Les Calendriers turcs anciens et médiévaux, 717; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "Çolpan". Çin'deki düşünceler: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 731-79.

78 Bkz. not böl. II/44.

79 Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 90-92. Her üç isim, birlikte sayılmaktadır.

80 Bkz. not böl. I/18.

dır.[81]

2. *Yir-Teñgri Ḳanı, Yir-Sub/v Kut*'ları ve İnsan Ruhları

Eski Çin'de, bütün yeryüzüne ve *yer-su* ruhlarına hâkim ve makamı dünyanın merkezi olarak düşünülen 'yer hükümdarı,'[82] değişik yönlü bir kişilikti. Yüksek değerdeki bu tanrıya, Çin hükümdarının ancak kendisi kurban vermekteydi ve böylece onu bazen kendi ilk atasıyla eşdeğer olarak kabul edebiliyordu. Fakat bazen de, 'yer hükümdarı,' erkek olan gök hükümdarının tersi bir sıfatla, bir kadın (hazinelere sahip bir ana kraliçe) olarak da gözükmekteydi. Ayrıca 'yer hükümdarı,' Zuhal gezegeniyle de eş sayılıyordu. Ancak milada yakın bir dönemde, Hou-t'u adı altında, bağımsız ve erkek cinsinden bir 'yer hükümdarı' düşüncesi gelişmişti.

Çin'de 'yer hükümdarı'na bağlı sayılan *yer-su* ruhları,[83] önemlerine göre rütbelendirilmiş bulunuyordu. Bunların en büyükleri, biri merkezde diğerleri dört yönde düşünülen dört yüksek dağ ve dört büyük

---

81 Bkz. not böl. III/79.

82 Genel bilgiler: bkz. not böl. I/31-40. "Yer hükümdarı": W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 5/1. Hiaların yer tanrısı ejder Kung-kung'un oğlu ejder Kou-lung'tu: (Kou-lung bir Hsiung-nu boyunun da adıydı): bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 20/3a; 21/10, 15. Çuların yer tanrısı, darı ekmeği yapmayı öğreten ataları K'i/Hiu-chi idi (bkz. M. Granet, M., *Danses et lègendes de la Chine ancienne.* Heou-tsi): E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien,* I. 184. "Büyük kadın hükümdar", "hazineler sahibi ana": E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien,* 614, 624. Zuhal ile eş: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien,* III, 397. Hou-t'u): Werner, s.v.

83 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien,* II, 415-16, 439-40. Werner, madde "T'u-ti", "Shê-chi".

ırmaktı. Dağların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların, ormanların insan veya hayvan şeklinde beliren ruhları olduğu sanılıyordu. Ölmüş şöhretli kişiler de yer-su ruhlarına karışıyordu.

Türklerde de benzer inançlar olduğu, ifadelerin benzerliğinden anlaşılmaktadır. Türk mitolojisinde de, gök tanrısından hemen sonra yer alan bir hükümdar olarak yir teñgri-ḳanı[84] (yer tanrı-hanı), Türkçe metinlerde adı çok geçen *yağız-yir* ve Türkler hakkındaki bir Çince kaynakta, gök tanrısıyla birlikte tapıldığı söylenen 'kara tanrı', yine yir teñgri-ḳanı'nın vecheleri olarak gözükmektedir. Pelliot'un adını "*böd-teñgri*" (taht tanrısı) olarak okuduğu, Kök Türklerin dağ şeklindeki yer tanrısı da, gökten hemen sonra anılmakla yir teñgri-ḳanı'nı ya da kağan sülalesine bağlı bir kişiyi temsil etmiş olabilirdi. *Türk teñgri* ile birlikte *Türk bodun*'unu (Türk milleti) yok olmaktan korumak isteyen *Türk iduk yeri-sub*'u (Türklerin kutsal *yer-su*'yu) da belki bir ata ruhuyla ilgiliydi. Sibirya'da, Kök Türk döneminden kalan Türkçe kitabeli mezarlarda sıkça anılan *teñgri-il* (ilahi vatan) da benzer bir anlam taşımış olsa gerek. Doğuda Ötüken-yış (Ormanlı Ötüken Dağı) ile batıda, Isık-köl civarındaki bir dağ, Türklerce kutsal sayılan başlıca iki zirveydi. Vladimirtsov ve daha sonra Pelliot da, bunlardan Ötüken-yış hâkiminin, İl Ötüken kutı adlı kağanlara kut veren bir tanrıça oldu-

84 *Yir teñgri ḳanı*: W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 94 ve A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," *EDTF*, III, 34, satır 10-11. *Türk iduk yiri-subı*, N. Orkun, I, 34, II/D/10. *Yağız yir*: bkz. N. Orḳun, dizin, s.v. Kara-tanrı: W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87. *Böd-teñgri*, *İl Ötüken kutı*: P. Pelliot, "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale". *Teñgri-il*: bkz. S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, dizin. Erklig: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "erklig" maddesindeki kaynaklar. *Tag-i-yir teñgrisi*: P. Zieme, "Ein uigurisches Fragment der Râma-Erzaehlung", *AOASH*, XXXII/1, 31.

ğunu sanıyorlardı. Ayrıca, pek çok *yer-su* ruhu *yağız-yir* de bulunmaktaydı:

> *Yağızdaki alkınçsız telim kut*
>
> Yağız [yer]'deki sayısız çok kutlar. ("Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, 40, satır 13.)

Yukarıda anlatılan tanrı ve ruhların çoğu, gök ile yer arasında döndükleri için hem göksel, hem de yer altındaki yüzleriyle gözükmekteydiler. Ancak yeraltında dönmeye başlayan göksel cisimler, Türkçe metnin[85] ifadesiyle "*yir altınkılar*", "*Erklig Ḳan süsin*" (Erklig Han ordusu) oluşturarak, "kınçılar, ölütçiler" (kıyıcılar, öldürücüler) olmaktaydılar. Bunlar, Budist Türklerin *yek*[86] dediği ve kısmen insani, kısmen hayvani yüzlerle resmettiği kötü ruhlarla eş tutuluyordu. *Yek* ikonografisine benzer, yarı insani yarı hayvani yüzler İç Asya göçebelerinin dikili taşları ve maskelerinde de (Resim 8, s. 65) görülüp, Budizmden daha eski olduğuna göre, Orta Asya Budist Türk *yek* ikonografisinin, göçebe sanatının maskelerinden geliştiği sonucuna varılabilmektedir.[87] Yukarıda anlatılan Türk mezarlarından çıkan toprak (Resim 12, s. 80) ve madeni (Resim 11, s. 76) maskeler gibi, mezarların yanındaki dikili taşlara oyulan başlar da (Resim 13, 14, s. 81) Chi'h-yo'nun Türklerde görülen maskesine (Resim 7, s. 65) benzer şekilde, tabiat dışı yüzler taşıyorlardı. Hatta, bunların bazısında, Chi'h-yo'nun üç oklu tacından gelişmiş görülen saç veya taç

---

85 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 88-97.

86 Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 97 ve G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* s.v.

87 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 13, 71-2, 110, 140; not I/41-2, II/202-205.

Resim 12. "Büke"den (Gabori'ye atıf). Bkz. 190.

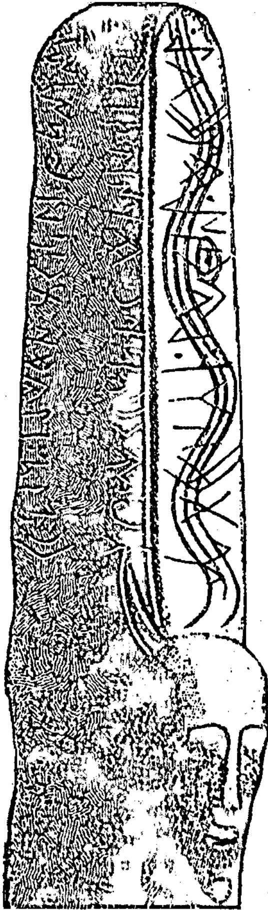
şekilleri de bulunmaktaydı (Resim 14, s. 81). Diğerlerinin ise (Resim 13, s. 81) saçları havaya kalkmış ve Ch-ih-yo maskesi gibi (Resim 7, s. 65) boynuzları vardı. Mezar taşına oyulan başların bazısı ise, eski İç Asya maskeleri geleneğinde (Resim 8, s. 65), biri alnın ortasında bulunan üç gözle belirginleşiyordu (Resim 14, s. 81). Taşa oyulmuş bir maskenin kitabesinden, taşın, vatanından uzakta ölen bir elçinin hatırasına dikildiği anlaşılmaktadır.[88] O halde abide, belki eski Çin'de *chu*[89] denen ve ölülerin ruhuna, Türkçe ifadesiyle *isig öz*'üne[90] mekân olarak yapılan maskelere benzemekteydi. Maskeli mezar taşları, ölen kimsenin o yerin yer-su ruhuyla eşdeğer kabul edilmiş olması[91] veya

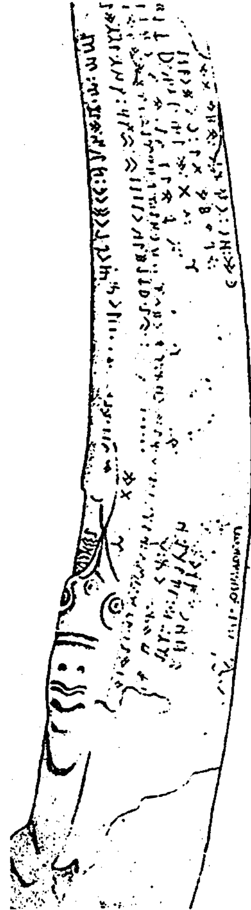
88 Bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 110 (Uybat I taşı).

89 *Chu*: bkz. not böl. II/44.

90 A.y.

91 Bkz. not böl. IV/259-260.

Resim *13* ve *14*. *Kem bölgesinde , Uygur-Turan (Tuva)* ve *Uybat (Çirkov) çevresindeki Kök Türk harfleriyle yazılı mezar taşları. Aspelins'den alınmıştır. Metinler için bkz. not böl. III/88* ve *Orkun, III, 10, 14, 35-45, 141-154.*

korkutucu bir maske olarak düşünülmüş bulunmasıyla da açıklanabilir.

Zaman kavramının kozmik devran halindeki bir simgesinin de, gök *çığrı*'sını (çark) eviren (çeviren) ejder (Türkçe: Evren) olduğu, birinci bölümde kaydedilmişti.[92] Somutlaştırılmış tezahürüyle ejder, kışın *yer-su*'nun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan, böylece hem *yer-su* hem gök ilkelerine bağlı bir efsanevi ruh[93] olarak düşünülüyordu. *Yer-su*'da yaşarken, ejderin *kararıg* yönleri galip geliyordu. Baharda ise, ejder gök-yüzüne uçmaya ve böylece *yaruk* ve ateşli yönünü almaya hazırlanırken, vücudunda kanatlar, başının tepesinde uçmaya yarayan bir çıkıntı, boynuzlar ve *yaruk* (erkek) cinsinin özelliği olan sakal çıkıyordu. Kanatlı ejderin somut şekildeki görünüşlerinden biri, eski Çin'de Kuzeyli göçebelerin sınırındaki bölgede yaşayan tarihi bir kişilik olmakla beraber, rüzgâr ejderi olarak resmedilen Fei-lien'di.[94] Fei-lien; geyik başlı, kırmızı saçlı, yılan vücutlu, kuş kanatlı, insan elli ve ayaklı bir canavar olarak anlatılmaktadır. Rüzgâr ejderi sıfatıyla Fei-lien, Kâşğarî'nin söz ettiği *yil* cinleri ve *yil*(yel)-*büke*[95] kavramının eski bir tezahürü olarak gözükmektedir.[96] Kâşğarî, Yil-büke'yi yedi başlı bir büyük yılan olarak anlatmakta ve Büke adının, ongun niteliğindeki kahramanlara verildiğini bildirmektedir.

---

92 Bkz. not böl. II/19-20.

93 E. Esin, "Büke," s. 76-9 (M. De Visser, s. 35-8, 63-70'e atıf).

94 M. Granet, s. 262, 363-64, 372, 435. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 20/3a, 21/14.

95 Bkz. Kâşğarî, III, 2278 ve G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*yil*".

96 Bkz. not böl. III/94.

Gök ve yer arasında döndüğü varsayıldığı için, ejder bazen gök ve yer ilkelerinin yerine dahi geçme eğilimindeydi.[97] Çu döneminde ve Hsiung-nularda gök ve yer tanrıları ejder şeklinde olabiliyordu. Çularda olduğu gibi Türklerde de, biri merkezde (fil-başlı), diğerleri dört yönde olan beş göksel ejder kavramının bulunması, Çinceden çevrilmiş bir Uygur metninden anlaşılmaktadır:

Beş yıngaklardaki luo ḫanları,

Beş yöndeki ejder hanları. (Röhrborn, satır 1351)

Köl-Tigin tapınağında, dört duvardaki sakallı ejder maskeleri[98] (Resim 15, s. 84) belki beş 'luo han'ından' dördünü temsil ediyordu.

Luo hanları, belki yarı ejder, yarı insan biçiminde düşünülmekteydi. *Irk*'ların mucidi sayılan Fu-hsi, yarı ejder ve onun eşi veya kızkardeşi Nu-wa, yarı yılan şeklinde düşünülüyordu.[99] Ejder ibadetinin devamı olarak Hsiung-nular, gök tanrılarının madeni heykellerini, ejder pullarıyla temsil etmişlerdi.[100] Fu-hsi ve Nu-wa, Kök Türk döneminde, Koço'da Türk kıyafetlerinde de resmediliyordu.[101] Kök Türk dönemi kitabeleri ve mezarlarındaki ejder ve ejder maskesi resimleri,[102] Türklerde ejder ibadetinin[103] ifadesi olsa gerek. Kök Türk

---

97 Çin'de gök ejderleri: bkz. Wing Sou-lou'ya atfen, E. Esin, "Büke," s. 81. Hsiung-nularda yer ejderi: bkz. not böl. III/82.

98 E. Esin, "Büke", resim III/b.

99 T. Naba, "Deity Picture From The Tomb in Turfan," *Budist Arts*, 19 vd. Kriptografi: bkz. I. Bölüm.

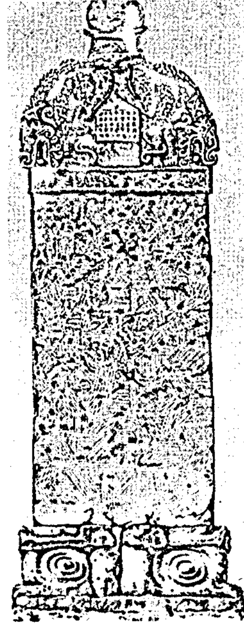
100 Bkz. not böl. III/2.

101 Bkz. not böl. III/92 ile Stein, 304 ve resim CIX.

102 Bkz. E. Esin, "Büke," resim I/b, II/a, b, III/a, b.

103 Kök Türklerde ejderle ilgili ayinler bölüm IV/I/c'de anlatılacaktır.

Resim 15 (Üstte). "Büke"den alınmıştır (Eisl'a atıf). Bkz. not böl. *III/107.*

Resim 16. "Büke"den alınmıştır (Orkun'a atıf). Bkz. not böl. *III/98*

abidelerindeki bazı ejder resimlerinin, Kök-luu'yu[104] (yağmur meydana getirdiği sanılan gök ejderi) temsil ettiği ikonografik özelliklerden anlaşılmaktadır.[105] Köl-Tigin kitabesinin doğu cephesinde kağan tamgası (damga) üzerinde bulunan ve Yollug Tigin'in eseri olduğu bilinen çift ejder,[106] bunun bir örneğidir. Alp inancı, Baga Tarkan'ın[107] eseri olan Ordu-balık kitabesinde, *"Ten̄griken ten̄gride kut bulmuş Alp*

---

[104] Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10 ve not 60.

[105] Bkz. not böl. III/88.

[106] E. Esin, "Büke," resim II/a.

[107] E. Esin, "Büke," resim II/b.

Bilge Teñgri Uygur Kağan bitiği" ibaresi üzerinde yer alan çift ejder de (Resim 16, s. 84) Kök-luu cinsindendi. Kök-luu, gök gürültüsü ve yağmur[108] simgesi olarak, Türk Budist metinlerinde de hükümdar değerinde yer almaktaydı. Ejderin yer-altındaki yüzü ise, bir Türkçe Budist metninde, günahkârları yutan *ölüm-madar*[109] (*makara*: Hint'te ejdere verilen ad) şeklini almıştı.

Yir-suv (yeryüzü ve orada akan sular) ruhları arasında, Çu dönemi ve öncesine ait kayıtlara göre, ak ejder veya yarı insan yarı balık şeklinde, ejder ongunlu tanrılar ve tanrıçalar bulunduğu düşünülüyordu.[110] Bunların merkezi, Türkçe Yaşıl-ögüz[111]· denen Hoang-ho ile ona akan Lo Irmağı bölgesiydi. Lo tanrıçası, göksel ejder ve efsanevi hükümdar olarak düşünülen Fu-hsi'nin kızkardeşi ve eşi, kadın-yılan Nu-wa'nın[112] bir şekli olan Fu-fei (Fu'nun eşi) idi. Lo Irmağı tanrıçası, Yi adlı bir avcı-hükümdarla evlenmişti. Aynı tarzda efsaneler ve gelenekler Ḫotan'da, yeşim taşı (kaş) çıkan bir dere çevresinde bulunmaktaydı. Bu nehirlere, adak olarak yeşim taşı atılırdı. Gelin veya güvey olarak gençkızlar ve erkekler ile atlar ve kara donlu (su rengi) hayvanlar, Çin'de kadın *kam*'lar tarafından suya atılarak nehirlere

---

108 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 10/35.

109 F. W. K. Müller, "Uigurica," III, 31 (satır 14); 42 (satır 3, 13), 93 (açıklaması). Ayrıca bkz. E. Esin, "The Dracontine Arch and The Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," s. 34 ve not 38; E. Esin, "Büke," s. 89.

110 M. Granet, s. 146-47 (not 1); 246, 346; 472-81; 560 ve ilgili notlar. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*. III, 469; 513, 452. E. Biot, I, s. 42; 270. D. Bodde, s. 314. Ḫotan'da: *Si-yu-ki*, s. 497. Kaş: bkz. not böl. I/23 (göğün simgesi mücevherler).

111 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 34.

112 Nu-wa: bkz. not böl. III/99.

kurban edilirdi. Bu eski efsaneleri ve gelenekleri hatırlatan bir hikâye de Türklerle ilgiliydi.[113] Kök Türk kağanları sülalesinden bir avcı, Çin efsanesindeki avcı Yi gibi, bir su tanrıçasıyla ilişkide bulunmuştu. Kök Türk avcısı bir ak geyiği vurduğu için, su tanrıçası darılmış ve insan kurbanlar istemişti. Su unsuruna bağlı geyik ve geyik başlı ejder düşüncesi (belki Hind'in keçi-ejderiyle ilgili olarak)[114] Çin efsanesinde olduğu gibi, göçebe Türk ve Budist Uygur ikonografisinde de yaşamaktaydı.[115] Budizm aracılığıyla Hint'ten gelen *nâga* (yılan ve ejder: Türkçe *nek*) kral ve kraliçe masalları da Çin-Türk bölgesinde, *luu ḳanı*[116] (ejder han) olarak yer aldı. Bunlar *çintâmanî* denen inciye sahiptiler ve dünyanın merkezindeki Altın-tağ'da (dağ) (Sumeru), *ordu* (hükümdar merkezi) kurmuşlardı.

Bir Uygur metninde[117] *yir-suv igesi*'nin (yer-su sahibi) bahsi *bulak*'ta (su yolu) geçiyordu. Benzer efsaneler Kimek ili Ertiş[118] Irmağı'ndan, *su ıssı* (su sahibi) ismi altında, Selçuklu döneminde[119] bir Konya deresine kadar yayılmıştı. Su ruhu da hem insan, hem ejder veya ayı görünümünde anlatılıyordu. Ejder görünümü, Budist Türk metinlerindeki *çintâmanî moncuk*'unu (öz) saklayan *luu ḳanı*'yla[120] (ejder hanı) ilgili olabilirdi. Gardîzî, Ertiş'in *ḫudâ*'sı olan *nihang*'ın (Kâşġarî'nin ejder yılına verdiği ad) bir kız kaçırdığını anlatırken,

113 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 86.

114 Bkz. not böl. III/74.

115 E. Esin, "Büke," s. 86, 91.

116 E. Esin, "Büke," s. 93.

117 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, yazma 29, satır 21.

118 Gardîzî, s. 258.

119 Eflâkî, *Menâḳıbü'l-'ârifîn*, T. Yazıcı bask. (Ankara, 1959), s. 9.

120 J. R. Hamilton, *Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouighoure*, s. 19.

sanki su tanrısı *luu ḳan*'larına, Çin'de ve Orta Asya'da verilen insan kurbanlarını[121] anmaktadır. Selçuklu efsanesinde "su ıssı", inci hediye etme ve insan öldürme nitelikleriyle *luu ḳanı*'na, ayı tırnaklarıyla Çin masallarındaki ayı şeklinde bir su tanrısına[122] yaklaşmaktaydı. Merhum Prof. Z. V. Togan'dan duyduğuma göre, ilk evlendiğinde Etil kıyısında gerdek kurmuşken, hanımı "*su igesine*," diye ırmağa bir ipek mendil atmıştı.

Türk kitabelerinde "*iduk yir suv/sub/suy*"[123] diye adlandırılan ruhların niteliği hakkında yukarıdaki su ilahesi ve *yir-suv ige*'si[124] efsaneleri bir fikir vermektedir: Bunlar bir bölgeye hâkim olduklan sanılan dağların ve derelerin, insan ve hayvan şeklinde düşünülen ruhlarıydı. Yer-su ruhlarının ejderden başka şekilleri de vardı. Ötüken dağlarında, belki totemik yüzlü Sır-Tarduş Türklerini koruyan kurt başlı insan şeklinde bir ruh bulunduğu hakkında bir Çin kaydı bulunmaktadır.[125] Po-teng-nili[126] denen ve Türkçe adı, Pelliot tarafından "Böd-terî̃gri" (taht tanrısı) şekline dönüştürülen İl-Ötüken kutı'ndan yukarıda söz edildi. Kâşġarî'nin *cıvı*[127] ismiyle andığı ruhlar da bir 'vilayet'in sahibi sayılıyordu. Türkler, vilayetler arasında savaş olacaksa değişik vilayetlerin ruhlarının gece birbiriyle çatıştığına ve hangi taraf galip gelirse o vilayetin hükümdarının da ertesi günkü çatış-

---

121 Bkz. not böl. III/110.

122 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 363.

123 Bkz. N. Orkun, dizin.

124 Bkz. not böl. III/113 ve 117.

125 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 460.

126 P. Pelliot, "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale," s. 215 vd.

127 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

madan galip çıkacağına, inanmaktaydı. Türkler, *cıvı*'ların birbirine attığı oklardan sakınmak için geceleri dışarı çıkmazdı. *Cıvı/çıwı* kelimesini Clauson, Hint-İran dillerindeki *deva* (mabud, ruh) şekline dönüştürmektedir.[128]

Ak geyiğin su ilahesine bağlı olmasına[129] karşılık, güneş simgesi dokuz[130] sayısıyla belirginleşen "dokuzar"lı (?) *sıgun-kiyik*[131] (dağtekesi[132] veya maral),[133] *teñri*'nin hayvanı sayılıyordu. Böylece, dağ tekesi veya geyiğin de biri gök, diğeri *yer-suv*'a ait iki şekli vardı. Dağ tekesi piktogramı kağan sülalesinin damgasında yer alıyordu.[134]

Eski Çin'de ve Çularda, bazı yırtıcı kuşlar gök tanrısının temsilcisi sayılıyordu.[135] Türklerde de[136] kuzgun, gök tanrısının kuşuydu. Müşteri gezegeninin adı Kara-kuş'tu (kartal). Kızıl-sagızgan (saksağan) adını, bir yıldız takımına vermişti. Kırgızların, belki bu sebeple saksağana taptığı, Gardîzî tarafından rivayet edilmektedir. Yırtıcı

---

128 Bkz. not böl. III/127.

129 Bkz. not böl. III/113.

130 Bkz. not böl. I/19.

131 N. Orkun, II, 89 (*Irk-bitig*, fal LX).

132 *ḲB*, beyit 511'de, Arat, *sıgun* kelimesini 'dağ keçisi' olarak açıklamaktadır.

133 Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*sıgun*".

134 *ḲB*, s. 94-5.

135 Kuşlar, ve bu arada su kuşları ile baykuş, eski Çin'de, gök tanrısı temsilcisi sayılırdı. Tsung Tung-chang, s. 245; E. Esin, "Sacrificial Themes in The Art of Uralic and Altaic Peoples," s. 75-6. Kuş'un uçup gitmesi, felaket işareti sayılırdı: *I-ching*, *kua* 62.

136 Bkz. not I/23, I/49, II/24-25. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "kuş". E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 92-93. Gardîzî, s. 263.

kuşların adları *tigin* payeli beylere verilirdi.[137] Su kuşları, özellikle kaz ve *korday* (bir cins kuğu), kut ve beylik işareti sayılırdı;[138] Alp-Er-Tonga'nın kızının adı Kaz'dı. Türklerde ruh simgesi olabilen kuşlardan (turna, kuğu, sungur) yukarıda söz edildi.[139] Oğuzlar turnayı kutsal saymaktaydı.[140]

Oğuzların ve kısmen Başkurtların X. yüzyılda taptıkları diğer zootipler[141] de astrolojik anlamlar taşıyabilirdi. Bunlardan yılan ve ejder, onikili takvimin birer simgesi;[142] balık ise ejderin kozmik devranındaki bir şekliydi.[143] Oğuzların ve Başkurtların taptığı at,[144] eski bir gök simgesiydi.

Çu döneminde bayraklarda resmedilen hayvanlar, yıldız takımlarını temsil ettiğine göre,[145] Kök Türk ve Uygur kağanlarının totemik *böri* bayrağının da[146] (Resim 17, s. 90) bir astral anlam taşımış olup, Çin astrolojisinde Batılı göçebelerin iline bağlı sayılan Kurt (*Lang*)[147]

---

137 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 92-93.

138 A.y.

139 Bkz. not böl. II/44.

140 Z. V. Togan, *Ibn Faḍlâns Reisebericht*, s. 20, 36-7, 51.

141 A.y.

142 Bkz. O. Turan.

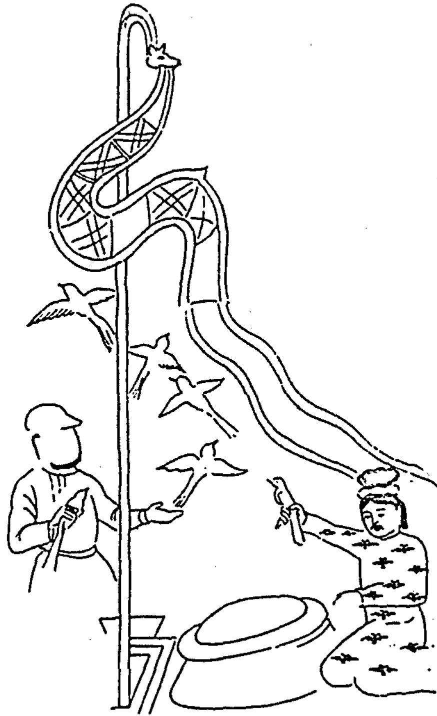
143 M. De Visser, s. 64.

144 "Gök bir attır, iyi bir at, eski bir attır; zayıf bir attır; bir yabani attır (testere gibi dişleriyle her şeyi parçalayabilen efsanevi bir at)": *I-ching*, I, 295.

145 E. Biot, II, s. 488-89.

146 Birinci Milli Türkoloji Kongresi'nde verdiğim ve *Türkiyat Mecmuası*'nda yayımlanması düşünülmüş "Böri II" adlı yazımda bu konu üzerinde durdum. Lang (Kurt) yıldızı: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 353 ve M. Granet, s. 535-36 (not 5).

147 Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*

Resim 17. Bir Uygur duvar resminde böri *başlı bayrak* E. Esin, *İslamiyetten Önceki.,* *resim* LXXXIV/a *Bkz. not böl. III/146.*

yıldızı ve onun yer altında yaşayan diğer yanıyla ilgisi olması ihtimali akla gelmektedir. Türklerin totemik menkıbelerinde, *böri* de, gök tanrısının temsilcisi veya bir ruh olarak tanıtılıyordu ve Çin'deki kurt

---

Turkish, "*irpiş*".

ruhu gibi yeraltında makam tutmuştu. İrpiş kudrukı (Sibirya'da yaşayan ak pars kuyruğu) adını taşıyan Utarid gezegeni de Uygur sanatında, bir cins tug olarak gösteriliyordu[148] (Resim 18, s. 92). İrpiş kudrukı, göksel şekilde uğurlu sayılıyor, fakat yer altındaki hareketinde kötü bir ruh görünümü alıyordu.

---

148 Bkz. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 93.

Resim 18. Bir ayin bayrağında elinde tug tutan alp-tanrı Basaman'ın tasviri. Le Coq, Chotscho'dan. Bkz. not böl. IV/180.

IV. AYİNLER

1. Genel Bakış

a. Çu Ayinleri

Çu ayinlerini Çin'e getiren sülalenin kurucusu, Çin'in batısından gelen fatih Wu'ydu (MÖ 1100). Ayinler, ilk üç bölümde açıkça belirtilen kozmolojik yasalara göre, her tanrıya veya ruha atfedilen yönde ve simgelerle yapılıyordu. Tören günleri, ölüm, savaş, kıtlık gibi istisnai durumlar dışında, Türkçe *yan̂gı kün*[1] denen, yılın sekiz ayrı tarihinde yer alıyordu. Bu dönemler, kış gündönümünde başlayan Çu takvimi sırasına göre, kış gündönümü (22 aralık), ilkbahar başı (5 şubat), ilkbahar ekinoksu (22 mart), yaz başı (6 mayıs sıraları), yaz gündönümü (22 haziran), sonbahar başı (8 ağustos sıraları), sonbahar ekinoksu (24 eylül) ve kış başıydı (8 kasım sıraları).

Gök, güneş, ay ve yıldızlara, savaş tanrısı sıfatıyla Ch'ih-yo'ya; yer ve yer-su ruhlarına; *yaruk* ve *kararıg* ilkeleri ile yaz ve kış tanrılarına; ocak ve kapı ruhlarına; insani ruhlara yapılan çeşitli ayinler vardı. Çular gök ve yer tanrılarına yılda birer defa, kış ve yaz gündönümlerinde;[2] insani ruhlara (eski hükümdarlar, alplar, atalar) ve yer-su ruhlarına ise dört mevsim başında ayin yaparlardı.[3] Gök ve yer ayinini

---

1 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 431-35. E. Biot, I, s. 419-22. Ch'ih-yo: bkz. not böl. III/34, 76, not böl. IV/81, 116, 124-125, 272-276.

2 E. Biot, II, s. 140.

3 E. Biot, I, s. 271 (not 4) ve 422. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, s. 431-35.

yapmak ancak rahip sıfatı da olan hükümdarın hakkıydı ve hükümdar en uzak atasını bazen gök veya yer tanrısına denk kabul ederdi.[4] Hükümdar; güneşe, aya, yıldızlara, tepesi bulutlu dört büyük yön dağlarına ve dört büyük nehre de ayin yapardı. Diğer yer-su ruhlarına o bölgeye hâkim beyler ibadet ederdi. Doğanın tezahürlerine ayinler açık havada, atalara ayin tapınakta yapılırdı[5] (hükümdar ataları tapınağı kâinat şeklini taklit eden *ming-t'ang*'dı). Yer-su tanrılarına ayin yapılan yerlere, onların heykelleri (*chu*) ve atalar tapınağında (belki eskiden heykel şeklinde olan) kitabeler konurdu.[6] Ayinlerde tanrı ve ruhlara, eski Türkçede *tapıg* denen adaklar, yeşim taşı, kumaş, şarap ve kurban eti sunulurdu.[7] Çu hükümdarı, yıl boyunca, çalıları yakarak yapılan üç sürek avında, gök, yer ve atalara sunulacak geyik ve yabani sığırları, kendisi okla vururdu.[8] Kurbanlık hayvanlardan yabani (büyük geyikler, orta ve küçük geyik cinsleri, ayı, yaban domuzu, tavşan, yabani kaz, sülün, bıldırcın, güvercin) ve evcil olanlar vardı (at, sığır, koç, domuz, köpek, horoz ve tavuk).[9] Gök ve yer ile Ch'ih-yo'ya ancak tek bir genç erkek hayvan kurban edilirdi. Göğe kızıl, yere kara, yer-su ruhlarına bulundukları yöne atfedilen renge uygun donlu ve bulunmadığı taktirde uygun renklere boyanmış hayvanlar kurban verilirdi.[10] Kurbanlar[11] sütunlara bağlanır ve bazısının

---

4 *Li-chi*, I, 430-31. K. Shiratori, *MRTB*, V, 29. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 22. "Yer hükümdarı": bkz. not böl. III/82.

5 *Li-chi*, II, 311. Ming-t'ang. Bkz. not böl. II/38.

6 E. Chavannes, *T'ai-chan*, s. 475. M. Granet, s. 335-36 (not 1).

7 E. Biot, I, s. 236; II, 171, 260. *Li-chi*, I, 220. Tapıg: Kara-Zieme, dizin.

8 E. Chavannes, *T'ai-chan*, 199; D. Bodde, s. 57, 327-33.

9 E. Biot, I, s. 76 (not 2); *Li-chi*, I, 227, 256.

10 E. Biot, I, s. 270; II, 193. Temsili renkler I. Bölüm'de kaydedildi.

11 *Li-chi*, II, 218.

başları direkler üstünde, tapınakta sergilenirdi. Göksel tanrılara (gök, ay, güneş, yıldızlar) ateşte yakılmış veya pişmiş; su ruhlarına, boğulan; yer ruhlarına gömülen kurbanlar; gök ve yer tanrılarına kan; atalara çiğ et sunulurdu.[12] Bu yemekler ve şaraplar Çince *ting* (Türkçe: *küzeç*), *li*, *kuei* gibi adları olan, çeşitli şekilde üç ayaklı kazan-ocaklara; fil veya kuş başı şeklinde tepesi olan kaplara konmaktaydı.[13] Ocak-kazanların dokuz tanesi, hükümdarlık simgesi olarak devletin merkezinde korunurdu. Ocak-kazanların kaybolması Çu devletinin sonunu haber vermişti. Yemek (Türkçe: aş) ve şarap (Türkçe: *tökük*)[14] hazırlanınca, tanrılar ve ruhlar ziyafete (Türkçe ifadesiyle[15] *şölen*'e veya *aşamak*'a), uygun törenlerle davet ediliyordu. Türkçe '*İnç kelmek*' (Barış içinde gelmek)[16] adlı *ırk*'ta söz edildiği gibi, gök kapısının açıldığı ve ejderlerin çektiği arabalara binmiş olarak, bayrakları ve direklerin tepesine dikilmiş tüylerden oluşan işaretleriyle, tanrıların ve ruhların ziyafete geldikleri düşünülüyordu.[17] Gök kararır ve yağmur yağarsa tanrılar gelmiş sayılıyordu. Kurban eti, gök tanrısının simgesi olan yırtıcı kuşlara da sunuluyordu. Ayinlerde diziliş tarzı şöyleydi: "Hükümdar

---

12 E. Biot, I, s. 420-21.

13 E. Biot, I, s. 71 (not 9) ve 446. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 429. Küzeç: bkz. not böl. IV/49.

14 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

15 Şölen: İ. H. Uzunçarşılı, I, 92-7. Ḫâḳânî Türkçesinde "*aşamak*," hükümdar yemeği için kullanılan bir tabirdi: Kâşġarî, s.v.

16 Bkz. not böl. I/46.

17 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 601-29 (Appendice I). Yırtıcı kuşlara kurban eti: bkz. E. Esin, "Sacrificial Themes in The Art of Uralic and Altaic Peoples" ve *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, not I/138'deki kaynaklar.

yüzünü güneye çevirirdi, beyler ve halk kuzeye (hükümdarın karşısında), büyük askerler doğuya (hükümdarın solunda), küçük askerler batıya (hükümdarın sağında) yönelmişti" (Biot, II, 318). Ayinin önem derecesine göre boyları ayarlanan davullar çalınıyor, Türkçe *alkış*[18] denen tarzda ilahiler söyleniyor, tanrıları eğlendirmek amacıyla destanları temsil eden danslar yapılıyordu.[19] Oyuncular rütbelerine göre, ellerinde kalkan ve balta veya yak (*kotuż*: yabani sığır) kuyruğundan tuğ; ya da bayrak niteliğinde tüyler ve renkli kurdelelerle süslü direkler tutarak; veya elleri kavuşturulmuş olarak dans ediyorlardı. Yavaş ve hızlı yürüyüşlerle selam vermek de tören şeklinde yapılır ve hareketler, çanlar ve davullar çalınarak idare edilirdi. Ayin zamanında 'göksel ateş' ve 'göksel su', bunlara özgü madeni aynalarla[20] meydana getirilirdi.[21] En eski tezahürü, sonradan Tabgaç, Kök Türk ve Uygur ili olacak[22] yerlerde, bugünkü Shansi ve Shensi'de, at yetiştiren, Jung ve Ti, Tik denen eski "Kuzeyli göçebeler"de görülen bir cins tören ise, ayin yeri çevresinde at koşturmak şeklindeydi.[23]

Çu hükümdar ayinleri birer devlet töreni niteliği almaktaydı. Ayinlerde, hükümdar ve ona bağlı beyler toplanarak tımar niteliğinde toprak ve rütbe dağıtılıyordu.[24] Bu konu ayrıca ele alınacaktır.[25]

---

18 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

19 Bkz. not böl. IV/16. E. Biot, I, s. 265; II, s. 27-66. *Li-chi*, II, 241-50. M. Granet, dizin, "*tambours*", "*danses*", "*danser*".

20 Bkz. not böl. I/23.

21 D. Bodde, s. 296-302.

22 Bkz. not böl. IV/271-280.

23 M. Granet, s. 365.

24 *Li-chi*, II, 241-50. E. Chavannes, *T'ai-chan*, s. 178.

25 Bkz. böl. IV/3.

b. Hsiung-nu Ayinlerine Genel Bakış

Hsiung-nu ayinleri de,[26] Çularınki gibi devlet töreni niteliğindeydi. Bağlı beyler, *shan-yü* (hükümdar) etrafına toplanıp, şölen yapar ve sadakat andı içerlerdi. Gök ayinini ancak hükümdar yapabilirdi. Hsiung-nu ayinlerinin özelliği, Çince *lo* denen kımız içilmesi ve at ile deve yarışları yapılmasıydı. Hsiung-nu ayinleri yılda üç defa, o dönem Çin takvimine göre, birinci (bahar ekinoksu), beşinci (yaz gündönümü) ve dokuẓuncu (sonbahar ekinoksu) aylar sıralarında yapılırdı. Ayinlerde göğe, yere, hükümdar atalarına, tanrı ve ruhlara kurban verilirdi. Hsiung-nu devletinin güçlü döneminde ayinler, Çince Lung-ch'êng adı verilen şehir veya kalede, Ötüken (Ḫangay) dağlarında, Ongın Irmağı veya Temir Irmağı çevresinde yer alırdı. Lung adının Çince anlaṃı ejder olduğundan, Hsiung-nu ayinlerine "ejdere kurban ayini" de deniyordu. Ancak burada *łung*, Hsiung-nu dilinde bir kelime de olabilirdi. Ötüken'deki Hsiung-nu devleti 85 yılında yıkılınca,[27] şimdi Kansu denen kuzey Çin'in batısındaki ilde tutunabilen Hsiung-nu devleti, gök ve kılıç tanrıları ayinini başkentleri Ku'ts'ang'da yapıyorlardı.[28]

c. Kök Türk Ayinlerine Genel Bakış

Kök Türklerin ayinleri hakkında, Çin metinleri şu genel nitelikteki bilgileri vermektedir:

---

26 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s., 59. K. Shiratori, *MRTB*, v, 25-7, 53-5. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/5. Deve yarışları: P. Demiéville, s. 78. Lung-ch'eng: bkz. not böl. IV/87.

27 Masao Mori, XIII.

28 K. Shiratori, *MRTB*, v, 22, 25-9, 53-5.

> Onlar tanrıları ve ruhları sayarlar ve kadın (*wu*) ile erkek (*hsi*) *kam*'lara inanırlar. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 42)

> Büyük ayin, beşinci ayın ikinci yarısında (yaz gündönümü) gök tanrısı ve Kara-tanrıya kurban (Türkçesi[29] *tapıg* veya *tagışlıg tapıg*) sunmakla başlar. (Eberhard, *Çin'in Şimâl.*, s. 87)

> Her yıl (Kök Türk) kağan'(ı), kurban vermek için asilleri atalar mağarasına götürür. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 10)

Atalar mağarasının yeri bilinmemektedir. Ancak Kök Türk kağanının kendisi atalar mağarasına gittiğine göre, kağanın sürekli yaşadığı Ötüken-yış'a[30] yakın olmalıydı. Atalar mağarası Biçurin'in[31] sandığına göre, Altay dağlarında, Klyaştornıy'a[32] göre, efsanevi dişi *böri*'nin Türk sülalesi kurucularını doğurduğu rivayet edilen ve Turfan'ın kuzeybatısında bulunan dağdaydı. Fakat bu yerler Ötüken-yış'tan çok uzaktı. Batı Türk hükümdarlarının Doğu Türkistan'da, Kuça yanındaki Aktağ'da veya Batı Türkistan'da Suyâb'daki merkezlerinin[33] ise atalar mağarasından çok uzak olduğu, bu hükümdarların kendilerinin gidemeyip, kurban ve hediyeleri elçiyle yollamalarından anlaşılmak-

---

29 Bkz. Kara-Zieme, dizin.

30 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10.

31 N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, 221, not 1.

32 S. G. Klyaştornıy, "Problemı ranney istorii plemen' Turk (Aşina)".

33 Bkz. E. Esin, "Ordug."

tadır.[34] Batı Türkleri hakkındaki bir metinden, Doğu Türklerini de ilgilendirmesi olasılığı bulunan şu bilgi öğrenilmektedir:

> Her beşinci ve her sekizinci ayda ruhlara kurban vermek için toplanırlar. (Biçurin, I, 279)

Söz konusu ruhların niteliği açık değildir. Çünkü Türkler, *yağız-yir* (yer) ve *ıduk yir-suv* (kutsal yer-su) ruhlarından[35] başka, insanlara *kut* verdikleri ve bağlı oldukları kozmik aileleri belirlediklerinin sanılması nedeniyle, bütün unsurları da saymakta ve onlara ayin yapmaktaydılar.[36]

Türklerin ayinlerde at, koç, koyun ve geyik gibi hayvanları kurban verdikleri; bunların kemiklerini yakarak ışık (gök ibadeti, veya *yaruk* kuvveti?) meydana getirdikleri; Çular gibi Türklerin de ayin hazırlığı olarak ava çıkıp, yabani at ve geyik vurdukları; Çin metinlerinde kayıtlıdır.[37] Bazı (yabani?) kurbanlık hayvanları, tören niteliğindeki bir avda *eğdikleri* (vurdukları) şu Türkçe kitabeden de anlaşılmaktadır.

> *Abda egeyin atım ak*
>
> Avda kurban ettiğim ak atım. (Orkun, III, 8).

Kök Türk döneminden, Türkçe yazılı kaya üzerine resimlerde, okla vurarak, Çu ayinleri tarzında kurban verildiğini gösteren sahneler

---

34 N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, I, 279.

35 N. Orkun, dizin, s.v.

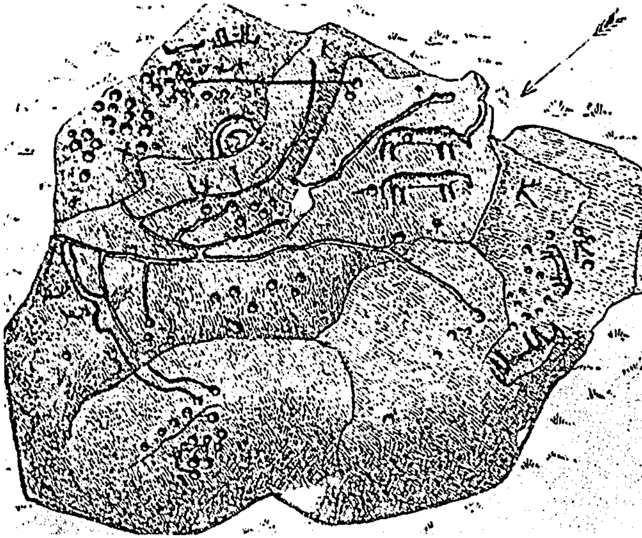
36 Bkz. not böl. I/18-21 ve aşağıda ayinlerin ayrıntısı. *Kut* tabiri: A. Von Le Coq, "Türkische Manichaica," III, 34, satır 1.

37 Bkz. "Sacrificial rites;" E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 94-5, 100, not 105-106. N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, I, 316. P. Demiéville, s. 79-80.

Resim 19. Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıdan anlaşıldığına göre bir "alpagu" için resimlenen "benkü kaya". Orkun'dan alınmıştır. Bkz. not böl. IV/38, 169.

dikkati çekmektedir[38] (Resim 19'un sağ üst kısmı, s. 100). Kan akıtılmak için oluklar açılmış ve üstüne geyik ve at resmedilmiş kurban kayalarının (Resim 20) dönemi belli değildir.[39]

Resim 20. Sibirya'daki Kanabas Dağı'nda kurban ayini kayası. Aspelins, resim 250.

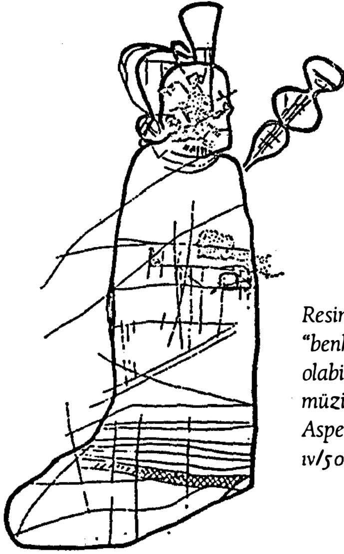
Çin kaynaklarında sözü edilen kadın (Çince *wu*) ve erkek (Çince: *hsi*) Türk *kam*'ları, davul ve çan gibi aletler çalıp, *alkış*[40] denen ilahiler

---

38 N. Orkun, III, 195'te resmin üst sağ kısmında, hilâl şeklinde damga içine diz çökmüş geyik ve onu okla vuran atlı tasviri.

39 Bkz. Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 42.

40 Alkış: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

Resim 21. Sibirya Podkamen'de "benkü taş" veya kurban taşı olabilecek bir kaya üstünde, elinde müzik aleti tutan kam tasviri. Aspelins, resim. 100. Bkz. not böl. IV/50.

söyleyip, kutsal sayılan yer etrafında dönerek, cezbe haline girer ve kehanette bulunurlardı.[41] Bazı kaya resimlerinin (Resim 21) bu sahneleri gösterdiği sanılmaktadır. Ayinler sırasında, at koşturma[42] ve dans[43] etme geleneğinin Türklerde yaygın olduğu görülecektir. Orta Asyalılar ve Türklerde çok bilinen bir dans şekli, bir ayak bir top üzerinde olarak, durmadan dönmekti.[44] Türkler, ayin zamanlarındaki şölenlerde, mayalanmış kımız içerler ve Çin rivayetine göre, sarhoş

---

41 Bkz. not böl. IV/108-114 ve Gardîzî, s. 262-63.

42 Bkz. not böl. IV/284-288.

43 Bkz. not böl. IV/41.

44 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 267, 345, 465, 714 (not 1737).

olurlardı.[45]

Kağanın da *kam*'lar gibi cezbeye girip kehanette bulunduğu, biniş töreni[46] bağlamında ayrıntısıyla anlatılacaktır.[47] Aslında, hükümdarın ayin yaptığı hakkındaki Çu döneminden kalma bazı *kua*'ların Türkçe karşılığı *ırk*'lar da benzer törenlere işaret etmektedir. Bunlardan *kua* 16 ve 45, karşılıkları olan 'Sevinmek' ve '*Utru Kelmek*' *ırk*'ları ile karşılaştırılınca, *öngredeki iligler* (eski hükümdarlar) usulünde, ayinde kağanların müzik yaptırdığı ve "*yirke, tengrike, sevinç tuttuğu*" (yere ve göğe sevgi gösterdiği: ibadet ettiği) anlaşılmaktadır.[48] Çince *ting* isimli kurban eti kabıyla adlandırılan *kua* 50'nin karşılığında, *ting* kelimesi, *altun küzeç*[49] olarak çevrilmiştir. Yıldızlara sunulan kurban yemeği anlamına gelen *liv* kelimesi de, hükümdar simgeleri arasında sayılmaktaydı:

> *Elinde tuğı, kör, törinde livi.*
>
> Avlusunda tuğı, bak, [odasının? otağının?] başköşesinde *liv*'i durmaktadır. (*ḲB* beyit 254'ün Clauson, *An Etymological Dictionary*'nin "*liv*" maddesindeki yorumu).

Aslında Türkçe *oçok* (ocak) kelimesinin aslen üç ayaklı ve altında ateş yakılabilen kazan anlamına geldiği ve otağın (veya odanın) orta-

---

45 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 42.

46 Bkz. böl. IV/4.

47 Bkz. not böl. IV/223-225.

48 Krş. *I-ching*, *kua* 16 ve 45 ile W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 248-49. 'Sevinç' kelimesinin sevgi anlamı: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

49 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 253.

sında durup, aş pişirme yeri olmasının dışında, otağda yaşayanların oluşturduğu birliğin simgesi ve ateş ayini yeri de olduğu yukarıda kaydedilmişti. Kâşğarî, otağda kullanılan cinsten taşınabilen ocaklara *köçürme oçok* diyordu. Sibirya'da, Kök Türk döneminden olduğu sanılan çeşitli kaya resimlerinde, başlarında tüyler veya hem tüyler, hem yelpaze şeklinde bir işaret bulunan, bazen müzik aleti çalan kam veya kağan olabilecek (krş. Resim 22, s. 105 ve Resim 25, s. 130'daki sorguçlar) kişiler, *küzeç*, veya *liv* olabilecek kazanlardaki faaliyeti yönetmektedir[50] (Resim 21, s. 102). Kazan-ocağın ayinle ilgili geleneği, tekke kazanlarında devam etmişti[51]. Clauson'un kaydettiği gibi, ocak ve kazanın birlik simgesi olması Yeniçeri kurumunda da beliriyordu.

Çularda olduğu gibi, Türklerde de, av ve ayinin arkasından, bağlı beylerin hükümdarla şölen yaptığı, hem Batı Türklerden "T'ong"-Yabgu hakkındaki bir rivayetten ve o dönemin resimlerinden, hem de Oğuz geleneğinden bilinmektedir.[52] Bunlar şölen ve ant içme ayinleri konusunda anlatılacaktır.[53]

d. Takvimler

Ayinlerin ayrıntısına girmeden, takvimler hakkında birkaç söz söylemek gerekmektedir. Çu takvimi kış gündönümünde başlamakta ve aylara 1-12 sayılarıyla işaret edilmekteydi.[54] Kök Türk takviminin de kış gündönümünde başlayıp, baharda başlayan sonraki Çin takvimine

---

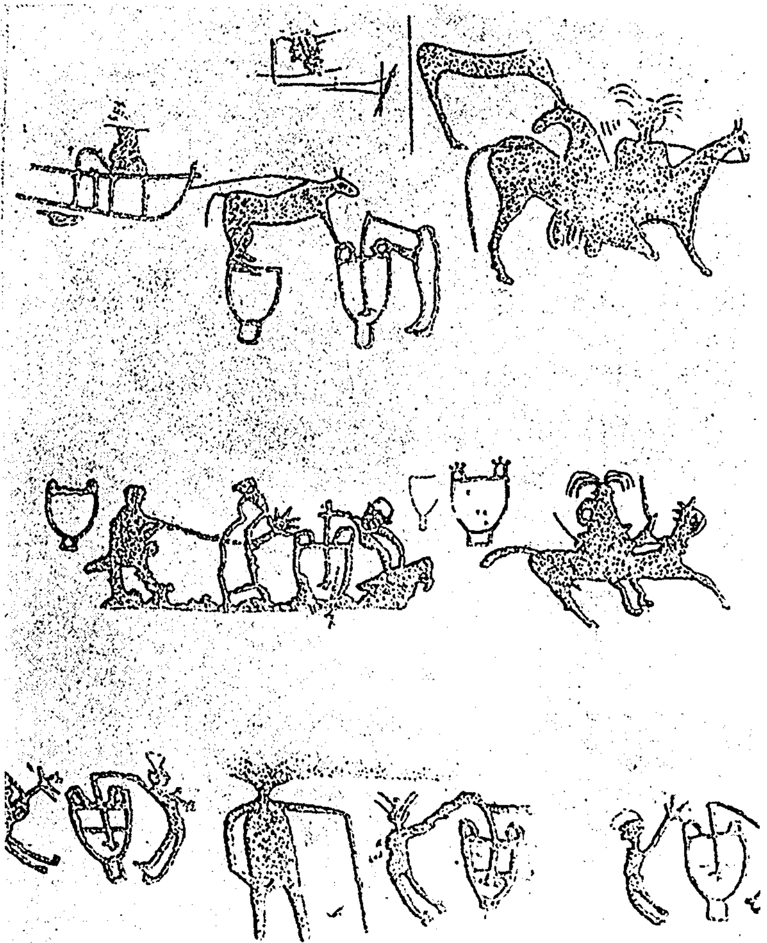
50 N. Orkun, III, 9.

51 Bkz. E. Esin, "Oldrug-turug," s. 10.

52 Bkz. E. Esin, "Oldrug-turug," s. 1-9.

53 Bkz. böl. IV/3.

54 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 28.

Resim 22. Sibirya Kızılkaya'da, kam veya hükümdar tarafından yönetilen kurban ya da şölen sahneleri. Aspelins, resim 300. Bkz. not 316.

göre 2 ay önce başladığı ve böylece ay sayılarında 2 adet ileride olduğu, Pritsak[55] tarafından tespit edilmiştir. Bu dönemde hem Kök Türkler, hem Çinliler, yılları oniki hayvan sırasıyla adlandırıyordu. Uygurlar, genellikle Çin takvimlerine uymaktaydı ve ayları da bazen oniki hayvan sırasıyla sayıyorlardı.[56] (Oniki hayvan: Sıçgan veya Küskü, Ud [Öküz], Bars [Pars], Tavışgan [Tavşan], Luu [Ejder], Yılan, Yond [At], Kon veya Koy [Koyun/Koç], Biçin [Maymun], Takıgu [Horoz/Tavuk], İt, Tonguz [Domuz]). Türklerde ve Çinlilerde ay, yeni hilâl ile başlıyordu.[57]

Budist Uygurlarda, yıl resmen birinci Çin ayının 14. gününde, fakat *Altun-yaruk*'a (589/9, 590/5) göre, Zieme'nin kaydettiği gibi olasılıkla Türk geleneğine uygun olarak, *Çeçeklig* aylarda başlıyordu. Belki de bu konu Burkan'ın {Buda} dördüncü Çin ayının sekizinci gününde doğmuş sayılmasıyla ilgiliydi. Uygurlar on iki ayı altı *kesin*'e ayırıyordu: *Çeçeklig* (Çiçekli), *İsig* (Sıcak), *Yağmurlıg* (Yağmurlu); *Küz* (Güz); *Tumlıg* (Soğuk), *Karlıg-buzlug.*

Kutadğu-Bilig'de[58] yıl baharda başlamakta ve zodyak ayları kullanılmaktadır. Ayların adları şöyledir: Kozı (Kuzu), Ud (Öküz), Erentir, Sacu, Aslan, Buğday, Ülkü (Kâşğarî'de Erentüz), Çadan (Akrep), Ya (Yay), Oğlak, Könek, Balık. Kâşğarî[59] ise, Türk yılının yine baharda başladığını söylemekte ve oniki hayvan sırasının hem yıllar, hem aylar için kullanıldığını şu sözlerle anlatmaktadır: "Oniki yıl, ayların sayısına, şu andaki ayların ve takımyıldızların sayısına uygundur." Nite-

---

55 O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, s. 30.

56 L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, s. 546.

57 L. Bazin, a.g.e., s. 144.

58 *ḲB*, beyit s. 138-43.

59 Kâşğarî, varak 174.

kim oniki hayvan sırasının, zodyak sırasının aşağı yukarı karşılığı olduğu tespit edilmiştir.[60] Kâşğarî ayrıca aşağıdaki ay isimlerini de vermektedir:

> Nîrûz'dan (22 mart *yan͡gı-kün*'i)[61] sonra, bahar başına Oğlak-ay; sonrakine Ulug-oğlak ay, yani Büyük-oğlak-ayı denir (22 nisan-22 mayıs) çünkü oğlak büyümüştür; sonrakine Ulug-ay (22 mayıs-22 haziran: yaz gündönümü), yani Büyük-ay denir; çünkü onda süt çoğalır; sürülerin ve dünyanın bütün nimetleri başlar. (Kâşğarî, varak 175)

2. Gök ile Ateş ve Su Ayinleri

a. Çu Dönemi

Çular gök ayinini kış gündönümünde, yer-su unsurunun zirveye ulaştığı, fakat ateş unsurunun yeni harekete geçtiği düşünülen zamanda yapmaktaydılar.[62] Ayin sırasında ateşe üstünlük veriliyor ve ateş unsurunun zirveye vardığı devreye, yani yaz gündönümüne ait olan simgeler[63] kullanılıyordu: Ayinde görevli rahipler kızıl elbiseler (ateş rengi) giyiyordu. Kurban için en değerli sayılan öküz cinsinden, fakat genç olması istenen hayvan olarak[64] erkek buzağı seçilirdi. Buzağının donu kızıl (kırmızımtırak, veya boyalı) idi. Etin kurbanlık olarak

---

60 C. A. S. Williams, "Twelve Terrestrial Signs".

61 Bkz. not böl. I/18 ve IV/1.

62 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/10; 2/1-2; 5/1. Kızıl donlu dana: E. Biot, I, s. 270.

63 Bkz. not böl. I/49.

64 *Li-chi*, I, 227, 256.

seçilen en önemli kısmı ateşte yakılırdı. Gök ayini, şehrin dışında, güney yönünde (ateş yönü) yapılırdı.

Gök, göksel cisimler ve atalar için yapılan ayinlerde davul çalınmaktaydı. Gök gürültüsü gibi ses çıkaran, en büyük davullar, gök ayinine ayrılmıştı.[65] Ayinler sırasında bulutlar kararır ve yağmur yağarsa, gök tanrısı davete gelmiş sayılırdı. O zaman, elinde kalkan ve balta tutan hükümdar ile askeri okulda yetiştirilen genç alplar, gök tanrısını eğlendirmek için, Çu sülalesinin kurucusu Wu'nun destanını temsilen dans etmekteydiler.[66] Kadınlar ise çiçek serpiyordu. Gök ayininde hükümdar koç postu giyerdi.[67]

Çu döneminden birkaç yüzyıl sonra yazılan, *Shih-chi* ve *Li-chi* gibi eserlerde,[68] yaz ve kış gündönümü ayinleri birbirine benzemekteydi. *Li-chi*'de, Türkçe '*Kün*' *ırk*'ının "*Ten̄gri kan-nıng kavudı küntün*"[69] (Tanrı hanın kuvveti güneşte veya güneyde) ifadesine benzer şekilde, yaz gündönümü için şöyle denmekteydi:[70] "Gök tanrısının güneşte bulunduğu en uzun gündür." Bu dönemde, yaz gündönümüne üstünlük veriliyordu. Yaz gündönümü döneminin haberi, baharın son ayında, ilk ateşi yakan efsanevi kişi ve göksel hükümdarla ilgili olup, Sin (Kök-luu yıldız takımının kalbi) adı verilen yıldızın gökte belirmesiydi.[71] Sin yıldızı görülünce, fundalıklar tutuşturulmakta ve yabani

---

65 E. Biot, I, s. 265.

66 E. Biot, II, s. 41. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 612-13. Kral Wu dansı: *Li-chi*, II, 128-25

67 E. Biot, II, s. 5.

68 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 433; *Li-chi*, I, 427.

69 Bkz. not böl. I/49.

70 *Li-chi*; I, 427 (ve not 1).

71 *Li-chi*, I, 426-27; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 3/1, 2, 11.

hayvanlar sürülerek, ordu sürek avına çıkmaktaydı. Eberhard, bu ayinlerin "Kuzeyli" göçebelerin geleneğine bağlandığını sanmaktadır. "Kuzeyli" göçebeler, ejder şeklindeki yıldız gökte belirince, dağdaki yeşillikleri yakarlardı. Benzer bir ayinin, H. 323/934 yılında, Deylem hükümdarı Mardâvîç ve onun hizmetinde bulunan Türkler tarafından, İsfahan'da yapıldığını İbnü'l Esîr rivayet etmektedir:

> O yıl, milat gecesi (?), yani ateş yakıldığı gece, dağlardan ve nahiyelerden, kubbeler ve minberler yüksekliğinde ağaç toplanmasını (Mardâvîç) emretti. İsfahan'ın bütün şerefli dağlarında bu yapıldı. Öyle ki bu ağaçlar yakılınca, bütün dağ yanacaktı. Sayısız meşaleler yakılmıştı.... Kargalar avlanmıştı.... Binden fazla sayıdaki bu kuşların ayaklarına neft dökülüp ateşlenerek, havada uçurulacaktı. Büyük bir sofra hazırlanmasını emretmişti.... Yemek bitince, (Mardâvîç) şarap meclisine katıldı ve ateşler yakılıp, seyredildi (Mardâvîç bunları yapan Türklere hakaret etmiş ve Türkler de onu öldürmüştü).

Eski Çin'de fundalıkların yakılmasından sonra başlayan üç yaz ayında, ocağa kurban veriliyordu.[72] Ocak tanrıçasının ilk aş pişiren, al giymiş bir güzel kadın olarak düşünüldüğü kaydedilmişti.[73] Yaz gündönümünde ise, Sin yıldızıyla birlikte, Kök-luu yıldız takımı ve Merih zirveye varmış sayılıyordu.[74]

Çin'de miladın ilk yüzyıllarında, gök ayininin birinci bahar ayında

Ateş yıldızı: bkz. not böl. II/38, III/10.

72 *Li-chi*, I, 269, 272, 277.

73 Bkz. not böl. II/38-40, III/18.

74 Bkz. not böl. II/38, III/10, III/25-27.

yapıldığı rivayet edilmektedir.[75]

Yaz gündönümü döneminde Çin'de iki ayrı ayin bulunmaktaydı. Bunlardan biri, tarihi 22 haziranda olan yaz gündönümüyle ilgiliydi ve Çin'de, beşinci ayın onbeşinde kutlanıyordu. Diğer ayin ise, beşinci ayın beşinci gününde yapılmaktaydı. Yaz gündönümünün, beşinci Çin ayına rastlamasıyla beş sayısı da *yaruk* (*yang*) ilkesinin zirveye ulaştığı bir sayı olarak kabul ediliyordu. Beşinci ayın beşinci günü ise, *yaruk* ilkesinin tam zirvesi sayılmaktaydı. Çinliler yaz gündönümü zamanını[76] uğursuz sayarlardı. Milattan önceki son yüzyıllarda kaydedilen rivayetlere göre, ateş unsurunun zirveye vardığı zamanda doğan çocuklar, fazla ateşli, kuvvetli, uzun boylu, savaşçı ve isyana eğilimli kimseler oluyordu. Eski Çin'de ateş unsurunun zirvede bulunduğu zamanda doğanları göğe kurban ederlerdi. Özellikle kız çocukları, o günde kapı eşiğine bırakılıp (eşik tanrısı da vardı),[77] gök tanrısının temsilcisi veya kızı denen gök gürültüsü ile ateş unsurunun simgelerinden sayılan baykuşa yem olarak[78] verilirdi. Brentjes'in, Çu ve eski göçebe sanatlarındaki 'kulaklı kuş'un avcı kartal-baykuş cinsinden olduğuna dikkati çekmesi üzerine, bu kuşun bir insan veya hayvan kaçırdığını gösteren eserlerin, kurban sahnesini resmettiği fikrini bir yazıda ifade etmiştim.[79] Granet'ye göre baykuş, savaş tanrısı ve kuzey göçebelerinden bir alp olduğu sanılan Ch'ih-yo'nun[80] ongunuydu. Böylece, yaz gündönümünün, kuzeyli göçebelerin ayinlerinden ol-

---

75 D. Bodde, s. 214.

76 D. Bodde, s. 387, 309-10; M. Granet, s. 529 (not).

77 Bkz. not böl. II/38.

78 M. Granet, s. 82 (not), 308 (not 4), 475, 527-29, 536 (not), 540.

79 Bkz. E. Esin, "Sacrificial Themes in The Art of Uralic and Altaic Peoples."

80 Bkz. not böl. IV/99-102.

duğu da ortaya çıkmaktaydı. Nitekim Hsiung-nuların ve Türklerin bu dönemde göğe ibadet ettiği görülecektir.[81]

Belki gündönümü zamanında, ateş unsurunun yanı sıra su unsurunun da hâkim olması (kış gündönümü) veya olmaya başlaması (yaz gündönümü) nedeniyle, su unsuruna da saygı gösteriliyordu. Çu döneminde, gök ayininin ateş simgeleriyle kutlandığı, yuvarlak (gök simgesi)[82] set şeklindeki kurban yeri, 'gök-göbeği' denen bir göl veya havuz içinde yer alıyordu.[83] Bu ayin sırasında, ejder şeklinde düşünülen su tanrılarına da insan kurbanları verildiği anlaşılmaktadır. Çin geleneğinde, beşinci ayın beşinci gününde ejder biçiminde kayıklarla yapılan yarışın ve suya atılan hediyelerin bu eski ayinin hatırası olduğu sanılır.[84]

b. Hsiung-nu ve Tabgaç Dönemi

Eberhard, Hsiung-nuların da (ve Tabgaçlar ile Türklerin) gök ayinini, bir dağın tepesinde bulunan ve Hsiung-nu ve Tabgaç dilinde 'gök gölü' denen (Ch'i-lien-ch'ih) yerlerde yaptığına dikkati çekmektedir.[85] Tepesinde 'gök gölü' olan kutsal dağlar, Shansi, Shensi, Kansu ve Doğu Türkistan'da Hsiung-nuların Chê-lo-man, Shih-lo-man gibi

81 Bkz. bölüm IV/2/b.

82 Bkz. not böl. I/23.

83 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 433. Suda boğulan kurbanlar: bkz. not böl. III/104.

84 D. Bodde, s. 314-15.

85 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 15/4. Hsiung-nuların gök dağları: K. Shiratori, *MRTB*, V, 14; K. Shiratori, "Wu-sun," s. 109-110. E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, s. 18 ve not 2 ile 305'teki ilave not.

bir ad verdiği ve Türklerin Ak-tağ dediği bugünkü T'ien-shan dağ silsilesinde bulunuyordu. Hsiung-nu devletinin yükseliş döneminde, yaz gündönümünde, gök, yer atalar ve bütün ruhlara kurban verildiği Lung-ch'êng kalesi veya şehrinin, Ötüken bölgesinde, Ongın veya Temir ırmaklarının göllendiği bir yerde bulunmuş olduğu sanılır.[86] Çinlilerde Hsiung-nu ayinlerine ejder ayini denmesinin nedeni,[87] belki yalnız ayin yerinin adındaki *lung* kelimesinin ejder demek olması değil, şu da olabilirdi:[88] Hsiung-nular ejderi gök ve yer simgesi sayıyordu. Ayrıca yaz gündönümü, ateş unsurunun zirveye vardığı ve su unsurunun başlangıcı sayılan dönem olarak, ateş ve su saçan ve göğün simgesi de sayılan bir hayvan şeklinde düşünülen ejderi hatırlatıyordu.

Ötüken'deki Hsiung-nu devleti 85'te yıkılınca,[89] Kansu'da tutunabilen Hsiung-nu beylikleri gök ibadetini o bölgedeki bir gök dağında sürdürmekteydiler.[90] Hsiung-nuların gök ayininde yer alan ve gök cisimlerini veya göksel ataları anlatan, ejder pullu insan şeklindeki oniki madeni heykel,[91] Kansu'daki bir dağda bulunuyordu. Ayin sırasında, bu heykellerin yanında duran çanların çalındığı sanılmaktadır. Hsiung-nuların kılıç şeklindeki savaş tanrısının tapınağı da aynı yerdeydi.[92] Bu konuya, ant törenleri nedeniyle değineceğiz.[93]

---

86 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* III, s. 183-84'te verilen kaynaklar. Ayrıca bkz. not böl. IV/27-28.

87 Bkz. not böl. IV/26-28.

88 Bkz. not böl. III/92.

89 Bkz. not böl. IV/26-28.

90 K. Shiratori, *MRTB*, V, 14.

91 Bkz. not böl. III/2-3, III/94.

92 K. Shiratori, *MRTB*, V, 46, 52.

93 Bkz. böl. IV/3.

IV.-VI. yüzyıllarda kuzey Çin'de devlet kuran ve genellikle Türk boylarından oluşan Tabgaçlar (Toba: Kuzey Wei), kendilerine özgü bir gök ayinini Çin'de yapmaktaydılar.[94] Çinliler bu ayinleri 'yabancı gök tanrısı'na atfediyorlardı. 'Yabancı gök tanrısı'nın ayini, yaz başı bayramı döneminde, dördüncü Çin ayının dördüncü gününde, başkentin batı kapısı dışında kutlanıyordu (belki Tabgaç usulünde,[95] bir 'gök dağında'). Böylece, olasılıkla 'yabancı gök tanrısı'nın ayini, Çin gök tanrısınınkinden hem zaman, hem yön bakımından ayrılmış bulunuyordu. Ayin yerinde (su unsuru ve kuzey renginde) kara ipeklerle örtülü, silindir gövdeli (kubbeli?) bir büyük otag kurulmuştu. Bu otağın içine yüz kişi girebilmekteydi. Ayin için hazırlanan set, Çin'de gök ayini için yapılan şekilde toparlak değil, ikinci derecede sayılan yer tanrısına özgü biçimde dört köşeydi. Tabgaç gök ayininde yalnız su unsurunun simgeleri bulunması dikkati çekmektedir. Set etrafına 49 (7x7) tahta heykel dizilmiş ve her birinin yanına birer tuğ dikilmişti. Heykellere ipek elbiseler ve sarığa benzer başlıklar giydirilmişti. Heykeller, Hsiung-nuların Ku-ts'ang'daki gök tapınağında duran madeni heykellere benzeyip, gök tanrısının yanındakileri veya Tabgaçların göksel atalarını anlatmış olsa gerek. Kadın kamlar, ayin seddinin üstüne çıkıp, davullar çalmaya başlayınca, herkes secde ediyordu. Bu sırada, birer ak buzağı ve koç ile sarı bir at kurban ediliyordu. Kurban töreninden sonra, Tabgaç hükümdar soyuna bağlı gençler heykellere, *tökük* (içki dökme) törenini yapmaktaydılar. Tabgaçlara bağlı bulunan kuzey Çu ve Ch'i sülaleleri de, 756 sıralarında yabancı gök tanrısı ayinini sürdürmekteydi.[96] Yabancı gök tanrısı ayininde dans da ediliyordu.

---

94 W. Eberhard, *Das Toba Reich Nordchinas*, s. 356-57.

95 Bkz. not böl. IV/86.

96 J. Mahler, *The Westerners Among The T'ang Figurines*, s. 14.

c. *T'ie-lê ve Kök Türk Dönemi*

Tarihi dönemde tamamen Türk olarak ortaya çıkan boyların gök ayinleri hakkındaki en eski rivayetlerden biri, Çinlilerin *T'iê-le* ve *Kao-ch'ê* dediği, yüksek tekerlekli *kan̂glı*'lar (kağnılar) ile göç eden, fakat 429'da göçebelikten vaz geçip, 485 tarihlerinde Turfan ilinde bir kağanlık kuran[97] (486-540) Kağnılı boyları hakkındadır. Bunlardan beş boy, 420 yılında toplanarak, kadın kamların da bulunduğu bir gök ayini[98] yapmışlardı. İlahiler söylemiş ve at kurban etmişlerdi; (Çin'de ise at kurbanı, ölen hükümdara özgüydü.)[99]

Çin kaynakları Kök Türklerin gök ayini hakkında şöyle diyordu:

> Beşinci ayın orta günü içinde (yaz gündönümü: Kâşğarî'nin Ulug-ay dediği dönem), Temir suyunda buluşur, gök (veya su ile gök) tanrısına kurban sunarlar. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 10 ve not 60'taki yorum.)

Bu kısa sözden, Liu Mau Tsai şu anlamı çıkarmaktadır: Kök Türkler de, Hunlar gibi ve aynı Ötüken Dağı'nda, gök tanrısının ejder ve yağmurla ilgili yönüne tapıyorlardı. Bir diğer metin şunu ekliyordu:

> Beşinci ay içinde Türkler, koçlar ve atlar öldürüp göğe kurban ederler. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, 42)

Ayin şekli hakkında başka bilgimiz yoktur; fakat Kök Türk ayininin de, yukarıda tarif edilen törenlere benzer olduğu tahmin edi-

---

97 Bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 69-74.

98 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 235.

99 E. Biot, I, 125; II, 63, 258.

lebilir. Herhalde bu gök ayini de su kenarında olmaktaydı. Bu nedenle, Hsiung-nu ve Tabgaçların gök-dağı dediği ve tepesinde göl olan kutsal zirvelerden birinin, Doğu Türkistan'da Ak-tağ'ın en doğusunda, Hamı yakınındaki Karluk-tağ olup, Kök Türk döneminde de Hsiung-nu ve Tabgaç dillerindeki adını koruduğu akla gelmektedir.[100] Çu, Hsiung-nu ve Tabgaçların 'gök göbeği' ve dağ gölleri gibi, Kök Türklerin tepesinde derin su olan dağları kutsal saydığı, IX-XI. yüzyıllar arasında değişik Arapça kaynaklarda[101] bulunan şu rivayetten anlaşılmaktadır:

> Kimek ilinde (Ertiş Irmağı bölgesi), Mnkvâr(?) adlı dağda, (kutru) büyük bir kalkan miktarında bir tatlı su pınarı vardır (bu pınarın suyundan ordular da içse azalmazmış).... Bu pınarın yanında, sanki secde etmiş bir adamın ayakları, avuç ve parmakları ve dizlerinin yeri görülür. Bu yerde, çocuk ayakları ve kulan nalları izi de vardır. Oğuz Türkleri (bu yeri) görünce secde ederler. (Bîrûnî, *Âthâr ul-bâqiyya*, s. 264)

Türklerin de Çu, Hsiung-nu ve Tabgaçlar gibi yuvarlak bir göl şeklini su ayini yeri kabul ettikleri şu Uygur metninden anlaşılmaktadır:

> *Teğirmi, yürüng önglüg, suv ulug mantal*
>
> Değirmi, açık renkli, ulu su *manḍala*'sı (ayin yeri) (Kara-Zieme, G/12, 13).

Bu *mantal*'ın suyu açık renkli olduğuna göre, '*Tui*' *ırk*'ındaki göle

---

100 Bkz. not böl. IV/86.

101 Krş. R. Şeşen, s. 33'teki Mas'ûdî rivayeti.

benzer şekilde, göksel suyla dolu sayılıyordu.[102] (*'K'un' ırk*'ında tarif edilen kara-su söz konusu değildi.)

Uygurlarda bulunan ve Orta Asya'da yaygın olduğu anlaşılan, belki yağmur[103] meydana getirmek için yapılan ayinle ilgisi bulunan bir tören de, 981 yılında, Wang-yen-tê tarafından şöyle anlatılıyordu:

> (Uygurlar) gümüş veya bakırdan borular yaparak, içlerine su doldurup birbirlerine fışkırtırlar. Bazısı, elleriyle su atarak eğlenirler. Onlara göre, böylece *yaruk* ilkesinin etkisiyle gelen zararlar yok edilmektedir. (Julien, "Les Ouïgours," s. 57-58)

Semerkant ve Kuça'da bu tören baharda yapıldığından, bazı araştırmacılar bunu İran nevruzuna benzetmektedirler. Wang-yen-tê'nin, Uygurlar hakkındaki benzer rivayeti ise, bir Çin-Türk kavramı olan *yang* (*yaruk*) ilkesine işaret etmekteydi. Çin'de, Şang döneminden itibaren ejderle ilgili bir yağmur ayini vardı. Gök ayininde de; göğün kararması ve kara bulutların belirip yağmur yağması, kanatlı ejderlerin çektiği tanrı arabasının ayin yerine geldiğine işaret sayılırdı. (Ancak şimşek uğursuz sayılır ve şimşek isabet eden yerler, gök tanrısı tarafından cezalandırıldığı düşünüldüğünden terk edilirdi). Türklerde de, yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evli bulunan kağanın yağmur ve rüzgâr meydana getirdiği şeklindeki menkıbenin, gök ibadetinde

---

102 Bkz. not böl. I/31-33, 57, 59 ve P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 126.

103 Semerkant'ta, birbirine su fışkırtma töreni: E. Esin, *China und seine westlichen Nachbarn*, s. 40. Bu yağmur ayiniydi: Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen...*, s. 10. Çin'de yağmur ayinleri: M. De Visser, s. 10-11, 111-17; E. Esin, "Büke," s. 81, not 25. Türk proto-Bulgarlarda (Etil boyu) şimşek isabeti gök tanrısının cezası sayılırdı: Z. V. Togan, *Ibn Faḍlâns Reisebericht*, s. 64.

yağmur meydana getirilmesiyle ilgili olabileceği kaydedilmişti.[104] *Yad*[105] taşı, kurban kanı ve ejder tasviriyle yapılan ayinin, Türklerde eskiden beri bulunduğu da bilinir. Nitekim Mani dinine giren Türkler, kuraklık simgesi saydıkları yılanı kurban edip, ejder resmi yaparak ve *yad* taşı kullanarak yapıldığı anlaşılan büyüyü, bir daha yapmayacaklarına yemin ediyorlardı:

> *Yılan ölürgüci boltum erser, luu öntürgüci, yadçı boltum erser....*
>
> Yılan öldürücü ejder (tasvirini?) yükseltici, yadcı oldum ise.... (Müller, "Uigurica" II, 84).

Ḳazvînî'nin Türklerin memleketinde güneşin doğduğu yerdeki ateş dağının alevlerinin *yad* taşıyla meydana getirilen bulutlar sayesinde önlendiği hakkındaki rivayeti, yaz gündönümünde yapılan ayinin efsaneleşmiş bir yankısını hatırlatmaktadır:[106] Yaz gündönümü ayininde güneşin ve ateş unsurunun devrinin zirveye varıp, su unsurunun yağmur şeklinde onu takip ettiği düşünülüyordu. Türklerin su ayinlerinin bir bölümü, cenaze törenleri nedeniyle kaydedilecektir.

Yaz gündönümünün ateşli yönünün Kök Türk döneminde özellikle belirdiği, Türklerin Theophylaktos Simokatta'nın ifadesiyle, ateşe olan olağanüstü saygısıyla[107] ortaya çıkmaktadır. Çinli gezgin Hsüan-

---

[104] Bkz. not böl. III/43.

[105] Bkz. S. E. Malov, "Şamanskiy kamen' yada v Turkov Zapadnogo Kitaya;" G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*yad*".

[106] Ḳazvînî, s. 516.

[107] Bkz. not böl. I/18 (K. Dieterich, II, 14'e atıf).

tsang da 630'da benzer bir gözlemde bulunuyordu: Batı Türk hükümdarı "T'ong"-Yabgu, ateş unsuruna gösterdiği saygıyı, ateş özü olduğu sanılan ağaç unsuruna da gösteriyor ve ağaçtan bir tahta oturmak istemiyordu.[108] Gardîzî'ye göre Türklerin ateşe olağanüstü saygısı bu unsurun her şeyi temizlediği düşüncesine dayanıyordu.[109] Çu dönemi, Çin'de ilk ateşi yakan adam efsanesinde olduğu gibi, Türklerde de ateş ibadetinin ilk ateşi yakan 'Türk' lakaplı ataya bağlanması ihtimali kaydedilmişti.[110] Nitekim, Türk hükümdarının ateş ayininde, alevler içinde bir yüz gözükerek kehanette bulunuyordu. Ateş için kullanılan *mantal*'ın (ayin yeri) üç köşeli kızıl şeklini bir Uygur metni tarif etmektedir:

Kızıl üç bulungluk oot mantal. (Kara-Zieme, G-4/5)

Üç köşeli *Oot mantal*, kâinat simgesi olan otagın ortasında duran ve boy, soy birliğini temsil eden üç-ayaklı taşınır ocak[111] olsa gerek. Aslında ilk ateşi yakan 'Türk' unvanlı hükümdar aynı zamanda boy kurucusuydu. Kök Türk döneminden Türkistan resimlerinde, ocak başında ant içme töreni resmediliyordu.[112] Ant konusunda bu konuya geri dönülecektir.[113]

Menander Protektor, Bizans elçisi olarak Ağustos 568'de İstanbul'dan hareketle Türkistan'a giden Zemarkhos'tan aktardıklarına dayanarak, Türklerin elçiyi ve eşyasını, ateş ayini sırasında tütsüleye-

---

108 S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, s. 55.

109 Gardîzî, s. 263; Makdisî, IV, 22; Marzavî, s. 31.

110 Bkz. not böl. III/9-11.

111 Bkz. not böl. I/17.

112 Bkz. E. Esin, "Oldrug-turug," res. 2.

113 Bkz. böl. IV/3.

rek, kötü ruhlardan arındırdıklarını şöyle rivayet etmişti:

> Getirdikleri bütün eşyayı aldılar ve orta yere koydular. Sonra tütsü için kullanılan kokulu dallarla bir ateş yaktılar. Skythai dilinde, anlaşılmaz birkaç söz söyleyerek, bir taraftan da bir çan ve bir davul çalarak, ellerinde henüz çıtırdayan tütsü dallarıyla dönmeye başladılar. Cezbe halinde, kötü ruhları kovalar gibi hareketler yapıyorlardı. (Dieterich, II, 17).

3. Alplık Kurumuna Özgü Törenler

a. Çu Dönemi

En eski kayıtları Çin'de milattan önceki son yüzyıllarda yazılan Çu alplık törenlerinin İç Asya göçebelerinden geldiğine şüphe yoktur. Çu devletinin kurucusu, Çince adıyla Wu, Çin'in batısındaki, Çinlilerle meskûn olmayan illerden gelmişti. Wu, Çin'in kuzeyini fethe çıkarken, ordusunu Çinli olmayan ve Eberhard ile diğerlerinin Türk sandığı "batılı" boylardan toplamıştı.[114] Wu'nun ordusunu oluşturan "batılı" boylar o dönemde, Kuzey Çin'den, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan İç Asya göçebe boylarının alplık geleneği ve destanlarının taşıyıcısıydılar. Beş türlü silahı ve zırhları icat ettiği rivayet edilen Çinli olmayan, olasılıkla Çin'in kuzey yönündeki İç Asyalı boylara bağlı alp ve savaş tanrısı Ch'ih-yo ile, sihirli kılıç K'un-wu destanları, kılıç şeklinde bir savaş tanrısına ibadet geleneği, ant içme töreni, Çin'e

---

[114] Wu'nun ordusu: E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, I, 232. Çular çoklukla Türktü: W. Eberhard, W., *Çin Tarihi*, s. 17, 33. (Ayrıca bkz. not böl. I/2).

hep "batılı" ve "kuzeyli", Çinli olmayan göçebelerden geçmişti.[115] Belki değişik ırklardan olmakla beraber, İç Asyalı göçebeler aynı kültüre bağlıydı. Nitekim Çin tarihlerinde, Çu devleti kurucusu Wu ile ilgili olarak geçen *khyen-lio* (Hsiung-nu döneminde *keng-lou/ching-lu*) kelimesi ile Herodotos'un *Akinakes* şeklinde yansıttığı iki ayrı adın ikisi de, kılıç şeklindeki bir savaş tanrısının simgesiydiler. Her iki kelimenin de, olasılıkla Türkçe *kıñgırak* (iki yanı keskin kama) kelimesinden değiştirildiği sanılmaktadır.[116] Böylece Çu alplık geleneği ve onun sanattaki oluşumlarından söz ederken, Kuzey Çin'den ve Ordos'tan batıya doğru, Ötüken bölgesinden Kem ve Ulug-Kem'e (Uyuk-Arjan ve Karasuk kültürleri); Ala-tağ'da, Kök Türk harflerine benzeyen bir yazının bulunduğu Esik mezarına; Aral Gölü ve Kama Irmağı (Ananin kültürü) üzerinden, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş bir alan göz önünde bulundurulmaktadır.[117]

Çu döneminde, askerlik eğitimi verilen bir saray okulu bulunuyordu.[118] Bu okulda hükümdar ve ihtiyar alplar, başlarında hükümdarın oğlunun bulunduğu genç alpları yetiştirirdi. "Devletin

---

115 Ch'ih-yo: bkz. not böl. III/34, III/76, IV/1, not IV/124-125, IV/272-276. Merih kılıcı: bkz. not 137, 140-41, 150-51, 341, 390, 455. Ant: bkz. not 379, 401-403, 420-37, 451, 457-59.

116 Bkz. not 140-54, 359, 428, 507.

117 Bkz. M. Granet, s. 262, 326 ve not 3; E. Esin, "Kur-kurşak," not 2 (atıf yapılan kaynaklar: Chêng Tê-Kun, s. 254-56 ve J. Pruşek, s. 101 (Kuzey Çin, Ordos); N. L. Çlenova (Ötüken); Kiselev, s. 60, 108, 156 (Kem-Karasuk); Devlet (Uyuk-Arjan); E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 20-5 (Esik); Herodotos, IV/9 ve K. Jettmar, resim 4 (Skythai).

118 Alplık okulu ve av töreni: *Li-chi*, II, 451- 454-57; D. Bodde, s. 365-66; M. Granet, s. 138-39. Zırhlar: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 16, 40-1. Ateş yıldızı: bkz. not böl. II/38, III/10, IV/72.

oğulları" denen ve genellikle Çulara bağlı beylerin oğulları olan genç alplar silah kullanmayı, özellikle ok atmayı, nara atarak bir vuruşta baş kesmeyi, Türkçe *kan̂glı* denen iki tekerlekli savaş arabalarını sürmeyi, destanları dans şeklinde temsil etmeyi öğrenirlerdi. Bunların zırh giydiği rivayet olunmaktadır. O dönemde giyilen zırhlar cilalı tahta veya deriden kolçak, butluk, omuzluk gibi kısımlardan ya da ince demir levhaların kumaşa dikilmesinden meydana gelmişti. Silahlar gibi, zırhlar ve atlı kıyafetleri Çin'in kuzeybatısındaki göçebelerden öğrenilmişti.

"Devletin oğulları" denen genç alplar, ilkbaharın son ayında (ateş yıldızı görününce), bataklıklardaki çalıları ateşe verip, sürek avına çıkarlardı. Sonbahar ile gök ayini döneminde, müzik eşliğinde, ok atma yarışmaları yapılırdı.[119] Gök ayini döneminde, yarışma yeri sarayda, hükümdarın kurban vermesine özgü, Çince olmayan, olasılıkla Çu dilinde, *pi-yung*[120] denen yerdi.[121] *Pi-yung* yapısı, *ming-t'ang*[122] adı verilen ve ateşi icat eden göksel hükümdarla ilgili Sin yıldız takımının şekline benzer plandaki hükümdar dîvanhanesinin solunda bulunuyordu. (*Ming-t'ang*'ın sağında ise, yıldızların durumunu belirlemeye yöneltilmiş *ling-t'ai* kulesi durmaktaydı). *Pi-yung*'un aslen askeri nitelikte olduğuna şüphe yoktu. Çünkü bu yer, toparlak bir havuz içinde olup, bir kale şeklindeydi. *Pi-yung*'a, dört yöndeki köprülerden geçerek varılıyordu. *Pi-yung*'da gök, yer ve Çuların baş-

---

119 *Li-chi*, II, 446-53.

120 D. Bodde, s. 365-66. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin, 1925, III, s. 74, 304. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 21/3. E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, s. 418, 445.

121 *Li-chi*, II, 451.

122 Bkz. not böl. II/38, III/10, IV/72, IV/123.

kentlerinden Hao'da, zaferlerden sonra, yenilgiye uğrayan esirlerin kulakları kesilerek savaş tanrısı Merih gezegenine insan ve hayvan kurbanları adanıyordu.[123] Bu sırada genç alplar, destanları temsilen dans ederdi. Diğer ve Merih'le eş tutulan savaş tanrısı, Çinli olmayan kuzeyli göçebelerin 'gök-oğlu' Ch'ih-yo'nun Çin hükümdarı Huang-ti ile savaşı da, dans şeklinde anılırdı. Ch'ih-yo ve kırkiki "demir-başlı" (tulga giymiş) kardeşleri, Çin'de bilinmeyen bir savaş usulünde, atlı olarak vuruşuyorlardı. Huang-ti ise, savaş *kan̄glı*'sına binmişti. Ch-ih-yo'nun başı kesilince, başı ve gövdesinin iki ayrı yere düştüğü söylenirdi. Çin'in kuzeyinde, kuzeyli göçebelerin eski vatanı olan bu iki yerde, Ch'ih-yo'ya, onuncu Çin ayında (sonbaharla kış arası) kurban verilirdi. Ayrıca savaş zamanında da, Ch'ih-yo'ya Çin'in başkentinde kurban verilir ve savaşlarda Ch'ih-yo'nun bayrağı adı verilen kuyruklu yıldızın belirdiği sanılırdı.

Pi-yung'daki müzik eşliğinde yapılan okçuluk yarışmalarında, eyalet beyleri ve yüksek rütbeli alplar, mahir okçular arasından seçilirdi.[124] Çünkü bu yarışmada müziğin işaret ettiği anda hedefi vurabilmek, yalnız ustalık değil, terbiye, doğruluk ve kut nişanesi sayılıyordu. En usta okçu sayılan hükümdar, dört yöne ok atarak, kötü ruhları kovan bir *kam* görevi de görmekteydi.[125] Hedefi vuranlara kadehle, vuramayanlara boynuzla şarap sunulurdu.

Her alp, vurduğu hayvanın resmini bayrağına[126] resmediyor ve bu

---

[123] E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 445; M. Granet s. 138-39.

[124] Bkz. not böl. IV/120 ve M. Granet, s. 83 (not 1), 86 (not 2), 115-116, 381-90.

[125] M. Granet, s. 380, 382.

[126] M. Granet, s. 382 (ve not 4), 384, 388. Hükümdar veya alp ölünce, *kotuż*

hayvanla bu bayrak onun özü (ruhu) sayılıyordu. Hükümdar ancak, sığır ve geyik avlardı ve onun ruhunun makamı, Türkçe *kotuẓ* denen sığır kuyruğundan yapılmış bir tuğdu. Özü olan hayvanın etini yemek, özü o hayvana bağlı kimseye (veya tanrıya) kuvvet katıyordu.[127] Ayin sonunda, kurban (Türkçe: *tapıg)* etlerinin tanrıya sunulmayan kısımlarını, hükümdar ailesi ve beyler, 'geyik çağrısı' adı verilen şölende toplanarak paylaşıyorlardı.[128] Bu ziyafetlerde hükümdar, mevsime göre uygun sayılan yöne yüzünü çeviriyordu. Diğerleri Kâşgarî'nin *kuram*[129] dediği şekilde, hükümdarın iki yanına ve önüne diziliyorlardı. *Kuram* rütbe ve yaş sırasına göreydi. Herkes ilk atasının yerini alıyor ve yaş farkları, saça verilen şekille ayırt ediliyordu. Kurban etinden her beye, geleneğe göre atasına ait olan kemik –daha sonraki benzer Oğuz şölenindeki ifadeyle *sön̄gük*–[130] veriliyordu. Şölen sırasında hükümdar, içki kadehlerini, Oğuzların benzer ant şölenindeki adıyla *tolu*'ları[131] sunuyordu.[132] *Sön̄gük* ve *tolu* sunulması, tımar dağılımının simgesiydi. Oğuzlarda olduğu gibi, *tolu*'lar (şarap

---

yak (bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* 1972) kuyruklu tuğu arabasına konup, ruhu oraya geri gelmeye çağrılıyordu: *Li-chi*, I, 1, 4, 38. Hükümdar ancak sığır (E. Biot, II, 207, not 5), veya geyik (D. Bodde, s. 327-34, 337) gibi asil sayılan hayvanları avlardı.

127 M. Granet, s. 382 ve not 4.

128 E. Biot, II, 397. *Li-chi*, I, 111; II, 241-50. Geyik çağrısı: D. Bodde, s. 367, not 27.

129 Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* s.v.

130 Bkz. not böl. IV/184.

131 *Li-chi*, II, 454-57. M. Granet, s. 91-2 (ve not 1), 103, 110 (ve not 1). E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş,* s. 39-40.

132 Bkz. böl. IV/3/d ve Yazıcı-zâde, s. 359-60.

kadehleriyle küçükler büyüklere sadakat andı içiyordu.[133] Ant töreninin, küçükleri büyüklere bağladığı gibi, hepsini de hükümdara bağlı kıldığı durumuna Pruşek[134] işaret etmektedir. MÖ 645 tarihinde, Çinli olmayan bazı "yabancılar," bir dağın güney yamacında, yani ateş unsuru ve güneşle yaz gündönümü ayinleriyle ilgili sayılan bir yerde, Ch'in beyinin bir atını kurban etmiş ve şölen yapıp, aynı beyin verdiği şarabı içmiş ve böylece ona sadakat andıyla bağlanmış bulunuyorlardı. Kılıç üzerine ant içildiğini de hatırlatan Pruşek, ant töreninde kullanılan kılıcın Çince değiştirilmiş şekildeki adının, Çu döneminde de var olup, bunun Türkçe aslının *kın̂gırak* (iki yanı keskin bıçak) kelimesi olması hakkındaki görüşleri tekrar etmektedir. *Kın̂gırak* kelimesinin Çince şeklinin, Çu sülalesi kurucusu Wu dönemine (MÖ 1100 sıraları) geri götürülebileceği ihtimali kaydedilmişti.[135] Bütün Çu ayinlerini ve şölenlerini Çin'e getiren hükümdar da Wu'ydu.[136]

Yaz ve kış gündönümündeki ayinlerden sonraki şölenlerde, rütbeler ve onların nişanesi olan elbiseler, davul, ok, yay ve balta; şarap yapma hakkının simgesi olan kadeh gibi işaretler dağıtılıyordu.[137] Bütün bu hediyeler ve bu arada elbiseler, dağıtılan rütbelerin işaretiydi ve şekilleri sınıflandırılmıştı.[138] Çin usulünde, kumaştan kuşaklar, rütbe işareti olarak hem kadınlara, hem erkeklere veriliyordu. Kadın kuşaklarına aydan su meydana getirdiği sanılan cinsten madeni aynalar, erkek kuşaklarına ateş meydana getiren bakır aynalar

---

133 *Li-chi*, II, 311.

134 J. Pruşek, s. 130-35.

135 Bkz. not böl. III/37.

136 *Li-chi*, II, 310-11.

137 *Li-chi*, I, 218-19; II, 248-50.

138 *Li-chi*, I, 288.

takılırdı. Askeri kemerlere[139] gelince, bunlara kılıç (veya kama) ile birlikte, rütbeyi gösteren kemik bir levha ve Türkçe *suvluk* denilen mendil asılırdı. Alplar, birbirini eğilerek selamlarken, *suvluk* yere değerdi. Bu kemerlerin kalıntısı *toka*'lar, Çu çevresinde ve "Kuzeyli" göçebelerin bölgesi Ordos'ta bulundu. Somut resimlerde de kemerler ve *suvluk*'lar belirmektedir. Uygurların ataları, Çinlilerin "Kuzey Tingling" dediği boylara atfedilen, Ötüken çevresinde milattan önceki binyıldan kalma alp mezarlarındaysa, madeni ayna ve içki boynuzu kadehi, kemere asılı silahlarla birlikte, bazen resmedilmiştir. Bu mezarlarda görülen geyik, at ve yaban domuzu resimlerinin kurbanları resmettiği sonucuna, Kök Türk dönemi mezarlarından birindeki kitabeye dayanarak varmaktayız (bkz. Emel Esin, *Türk Kozmolojisi, İlk Devir Üzerine Araştırmalar*, "Sıgunlar Beği," resim VIII/a).

Böylece, sadakat andı içmek ve *kur* denen askeri kemerle, kılıç veya kama veya sadak kuşanmak[140] gibi, Türk alp kurumuna özgü törenlerin kökeni, Çu dönemine kadar geriye gitmektedir.

Kayda değer bir konu da, Çu dönemi alplık ongunlarıydı. Çu sülalesi kurucusu Kral Wu, Çin'e hücum ederken, Çin'in batısındaki illerden gelen ordusunu şu sözlerle cesaretlendiriyordu:

---

139 Kemerlerin tarifi: *Li-chi*, I, 85, 449; II, 124. Kalıntılar ve sanat eserleri: J. G. Andersson; Chêng Tê-K'un, s. 254-56; J. Prušek, s. 101; British Museum, 1922-6-120 numaralı Ordos eseri (E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, resim XVI/a). Ötüken ilindeki milattan önceki binyıla ait alp mezarları:, V. V. Volkov, *Bronzovıy i rannıy jeleznıy vek severnoy Mongolii*, s. 73, 76, resim 22. Kuzey Ting-lingler: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, not I/10.

140 Bkz. E. Esin, "Kur-kurşak".

> Batılılar! Hükümdar ve bey payeliler! Binbaşılar, onbaşılar! Dehşet saçınız! Kaplan, ayı, kurt, ejder gibi olunuz! Ta ki bu topraklar (Kuzey Çin) Batı'nın esiri olsun. (Chavannes, *Les Mémoire.*, I, 232)

Granet, bazı menkıbelere de dikkati çekmektedir: MÖ 683'te, akın etmek isteyen bir alp kaplan postu giyiyordu. MÖ 631'de bir bey akına çıkarken, önde giden savaş arabasının atlarına kaplan postu giydirmişti. Hükümdarlara kaplan ve pars postu hediye verilirdi. Cezbe halinde alplar kaplan şekline girmekteydi (?).[141]

b. Hsiung-nu, Tabgaç ve Ak-Hun Çevreleri

Hsiung-nuların, gök tanrısını ve yanındakileri anlattığı sanılan oniki madeni heykelle beraber, kılıç şeklindeki savaş tanrısına taptıkları kaydedilmişti. Bu durum, MÖ 43'te, Hsiung-nuların, göğü ve kılıcı beraber şahit tutarak ant içme töreninde oluşuyordu. Hsiung-nu *shan-yü*'süyle Çin sülalesinin elçileri arasında ant içilmesi töreni şöyle olmuştu:

> Bundan böyle, gelecekte de, Han (sülalesi) ile Hsiung-nu, tek boy gibi olsun. Gelecek nesiller de birbirini aldatmayacak ve birbirine saldırmayacaktır... Han (sülalesi) veya Hsiung-nudan hangisi, bu antlaşmayı bozmaya cesaret ederse, gök ona felaketler indirsin (diye karar vermiştiler). (Elçiler), *Shan-yü* ve beyleriyle beraber, Hsiung-nu ilindeki No Irmağı'nın doğusunda bir dağa çıktılar. Orada, bir at kurban ettiler. Ching-lu[142] (adı Türkçe kılıç veya *kın'gırak*'tan değiştirildiği sanılan

---

141 M. Granet, s. 262, 326, ve not 3.

142 Bkz. not böl. III/37-38.

bıçak) ile ... *Shan-yü* içkiyi (at kanıyla?) karıştırdı ... ve birlikte kan andı içtiler. (Pruşek, 132)

Hsiung-nular yeni tahta çıkan hükümdara da sadakat andı içiyorlardı.[143]

Hsiung-nuların büyük hükümdarının Çince değiştirilmiş şekilde "Mao-tun" olarak verilen adının aslının Bagatur olduğu sanılmaktadır.[144] Shiratori,[145] bu kelimenin "alpların başı" anlamına gelip, Çinlilerin Wu-huan dediği ve Clauson'un[146] proto-Oğuzlar sandığı boyun dilinde kullanıldığını bildirmektedir. Adının Bagatur olduğu zannedilen Mao-tun ve çeşitli başka İç Asyalı hükümdarlar, onları bağlı beyler olarak görmek isteyen Çinliler tarafından, askeri maiyete verilen şekilde hediyeler alırdı. Bunların arasında alplık simgesi, kılıç (veya kama) ve mendil asılı olan altın kemer de bulunuyordu.[147]

Türkçe askeri kemere verilen *kur* adı Tabgaçlarda kullanılmaktaydı ve Tabgaç hükümdarı *kur* kuşanırdı. *Kur* yalnız alplara değil, saray hanımlarına da verilmekteydi.[148] Kemer tokalarında aslan resmi olan bu hanımların, askeri amirlere bağışlandığı anlaşılmaktadır.

Ant töreninin *kur* ile ve kurban ayinleriyle ilgisi, T'ie-lê Türklerinin batılı boylarından sayılan,[149] Gurgân Ak-Hunları hakkındaki,

---

143 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 187.

144 Bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Türkish*, "bagatur".

145 K. Shiratori, "Sinologisch," s. 4.

146 Clauson, "Turk," s. 117.

147 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. I, 78-9; II, 181.

148 P. Pelliot, "L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-Wei," T'oung-pao XXVI (Leiden, 1929).

149 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*,

Prokop'un şu rivayetinden anlaşılmaktadır:

> Bunlardan kemer taşıyanlar, (genellikle) en çok yirmi kişilik, hatta bazen daha da kalabalık birlikler kurarlar ve her zaman beraber yemek yer ve içki içerler. Her biri öbürlerinin malında hak sahibidir.... Birliği kuran kişi ölünce, kanuna göre adamlarının onunla beraber, canlı olarak gömülmeyi kabul etmesi gerekir. (Dieterich, I, 28)

Çin'de, Şang (MÖ 2000) döneminden Ming sülalesine kadar (XV. yüzyıl) devam eden, ölen kimselere, kendisine bağlı olan kadın ve erkekleri kurban etme geleneği, sadakat yemininin bir sonucu olarak Hsiung-nu ve diğer İç Asyalı boylarda da yaygın olduğu anlaşılmaktadır.[150] Kök Türk Kağan soyuna bağlı ve kendisi de 626'da Tu-pu Kağan ünvanı ile Koço'ya hâkim olup, 635'te Çin sülalesinden bir hatunla evlenerek Çin'in hizmetine giren A-shi-na She-ör de (Gumilev'e göre adı Şono: Böri idi), Çin hükümdarı T'ai-tsung ölünce, onunla gömülmek istemişti.[151]

c. Kök Türk, Uygur ve Ḫâḳânî Çevreleri

And/ant, *andlıg*,[152] *antlıg adaş* (antlı arkadaş) ifadeleri ve *ant* okunan iki harften (Resim 23 ve 24, s. 129) anlaşıldığı üzere, ant kurumu,

---

s. 127 ve Franke, "Türkvölker," s. 42.

150 J. Pruşek s. 39-40. P. Demiéville, s. 78, 85. J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, II, 720-33.

151 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 226; Gumilev, s. 467 (no. 36); Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 263-65.

152 Antlıg: bkz. not böl. IV/170 "Ant" okunan harfler: N. Orkun, I, 17. Güneş piktogramı: E. Esin, "Kün-ay," resim I/1.

Kök Türk döneminde önem taşıyordu. *Andlıg* unvanının bir *alpagu* (Orkun, III, 193) mezarında geçmesi de *ant* töreninin alplıkla ilgisine işaret eder. *Ant* okunan harflerden biri, aynı zamanda güneş piktogramıdır (krş. Resim 9, s. 69 ve Resim 23). Nitekim, Kök Türk döneminde, güneşi şahit tutarak da ant içildiği anlaşılmaktadır.

Resim 23

Resim 24

Tudun-şad[153] unvanından Türk olduğu anlaşılan Kamıl beyinin kendisine verdiği sözü tutmasını sağlamak için, Hsüan-tsang, 630'da kendisiyle birlikte, tapınakta güneşi şahit tutarak ant içmesini istemişti.[154] Hsüan-tsang, daha sonra o dönemde, Batı Türk başkenti olan Suyab'da, o sırada hükümdar bulunan "T'ong"-Yabgu'nun bir davetine gitmişti. Hükümdar üç gün avlandıktan sonra, Hsüan-tsang'ı bir şölene davet etti. Bu şöleni Hsüan-tsang şöyle anlatıyordu:

> Hanın otağı göz kamaştırıcı altın çiçeklerle süslüydü. Teşrifatçılar otağın ön kısmına iki sıra hasır serdirdi ve parlak atlas elbiseler giymiş kişiler, iki sıra halinde oturdular. Hanın muhafızları arkasında duruyordu.... Han tahta oturdu.... Çift minder ve post üzerinde oturuyordu.... Çin elçileri geldi.... Han müzik çalınmasını ve şarap sunulmasını emretti ve elçilerle içti....

---

153 E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, s. 169, not 8.

154 S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, s. 38.

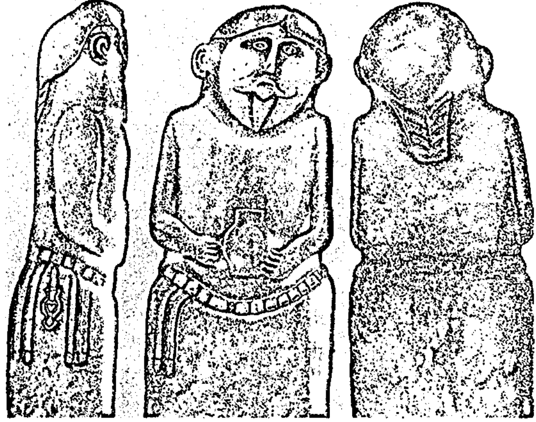
Resim 25. Bir Karluk hükümdarının tahta çıktığını gösterdiği sanılan, Sibirya'da bulunmuş gümüş tabak. Pugacenkove-Rempel, resim 152. Bkz. not böl. VI/167, 218

Misafirler birbirlerinin şerefine içiyorlardı. (Julien, *Histoire de.*, s. 55-7)

Hsüan-tsang'ın anlattığına benzer bir tören, bir Karluk beyinin tahta çıkışını gösterdiği sanılan gümüş tabakta resmedilmişti (Resim 25).

Çin'de Kök Türk müziğinin etkilerinin duyulduğu VI.-VII. yüzyıllarda, müzik okulu öğrencisi genç erkekler ve hatta kızlar, Kök Türkler gibi kanla ant içme geleneğini öğrenmişlerdi. Birbiriyle ant içenler

Resim 27 (Üstte). Tuva'da (Ulug-Kem) Kök Türk devrinden bir sin. Evtyuxove, Resim 20, Bkz. not böl. VI/156.

Resim 26 (solda). Ertiş Vadisi'nde Kimeklere atfedilen bir sin. Arslanova-Çarikov'dan alınmıştır. Bkz. not böl. VI/156.

8-12 kişilik birlikler oluşturuyorlardı. Bunlar evlenince, yeni gelin veya güvey de ant birliğine girmiş sayılıyordu.[155] Böylece, Türklerde de kadınların ant birliğine girebildiği akla gelmektedir. *Sin/sın* denen Türk mezar heykelleri arasında, sağ elde *tolu* (kadeh) tutup, sol eliyle belindeki kamaya dokunanlar (Resim 26) belki bir ant törenine taraf olmuş alpları temsil ediyordu.[156] Kadeh tutanlar (Resim 27) genellikle

---

[155] Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 468.

[156] E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 111-112, resim XLVII/b, c, d (içki boynuzu tutan *sin*).

Resim 28. Batı Türkistan'da Kargalı'da bir kadın sin'i. Al'baum'dan alınmıştır. Bkz. not böl. VI/156.

erkek, nadiren kadındır[157] (Resim 28, s. 122). Ancak Türklerde, kubbe altına gömülen alp cesetlerinin eline kadeh verme geleneği de bulunduğundan, *sin*'lerin elde tuttuğu kadeh, cenaze töreniyle de ilgili bir simge olabilirdi.

Ant töreninin Türklerdeki şekli hakkında en eski kaynaklardan biri, 607'de K'imin Kağan'ın, Çin hükümdarı Yang-ti'ye sadakat andı

[157] Al'baum, resim 24.

içmesi hakkındaki Çin rivayetidir. K'imin Kağan, ataları gibi Türk töresine sadık kalmamış, Çin medeniyetine gönül vererek Çin köşklerinde yaşamak, Çin kıyafeti giymek istemiş ve Çin sülalesinden bir hatunla evlenmişti. K'imin Kağan'ın Yang-ti'ye sadakat andı içmesi şöyle anlatılmıştı:

> Hükümdara uzun ömür dileyerek kadehini kaldırdı ve hürmetle diz çöktü.... Hükümdar (Yang-ti) buna çok sevinerek şu şiiri yaptı: Kuğu ongunlu bayrak, Geyik Geçiti'nde durdu, gök renkli devlet *kan̆glı*'sı Ejder ordusuna geldi. Hu-han (Hsiung-nu *shan-yü*'sünün varisi olarak, K'imin Kağan) bîat etti. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 64)

Merhum A. İnan, ant konusundaki eserinde VIII. ve IX. yüzyıllara ait ant törenleri kaydetmişti. Bunlardan biri Uygur ant törenini anlatmaktadır:

> Çin generali (Uygurlara) şöyle dedi ... "Tang sülalesinden gök-oğluna onbin yıl! Uygur hakanına da onbin yıl!... Hangisi bu sözleşmeyi bozarsa, savaşta canı çıksın, soyu sopu yok olsun." Ant şarabı getirildiği zaman, Uygur başbuğları: "Senin andınla ant içiyoruz," dediler. (İnan, "Eski Türklerde.," s. 318: Biçurin, I, 78-9'a atıf).

A. İnan'ın anlattığı diğer ant töreninin hangi bölgeye ait olduğu belirli değildir.

> X. yüzyılın ilk yarısında eserini yazan İbnü'l-Fakîh'e göre, Türkler bakırdan yapılmış bir put önünde yemin ederler. Putun önünde su dolu bir kap bulunur. Suyun içine altın ve bir avuç buğday atarlar. Kabın altında bir kadın şalvarı bulunur. Yemin eden, "Andımı bozarsam, kadın şalvarı giyeceğim olsun, beni buğday gibi biç-

> sinler, yüzüm altın gibi sararsın," der (İnan, a.g.e., s. 318-19).

İbnü'l-Faḳîh'in rivayetindeki bakırdan put, Hsiung-nu savaş tanrısının kılıç şeklindeki simgesiyle aynı tapınakta bulunan ve göksel cisimlerin somut anlatımları olduğu sanılan oniki bakır heykeli hatırlattığı gibi, Merih'in Türkçe adının Bakır-sukımı olduğunu da akla getirmektedir.[158] Kadın şalvarı giymenin bir aşağılanma sayılması durumu ise, kadınların taraf oldukları ant törenlerinde alplık söz konusu olamayacağını göstermektedir. Belki kadınlar ancak sadakat andı içiyorlardı.

XI. yüzyıl yazarı Gardîzî, ant töreninin Hsiung-nular gibi, Türklerde de gök tanrısına adanmış bir dağ üzerinde yer aldığını anlatmaktadır. Gardîzî'nin söz ettiği dağ, Batı Türk hükümdarı "T'ong"-Yabgu'nun Hsüan-tsang ile şölen yaptığı ve 737'de Türgiş kağanının *ordu*'sunun bulunduğu yerlerde, Isık-köl'ün kuzeybatısındaydı. Kastek geçidine yakın, Uzun-ağaç zirvesinin söz konusu olması ihtimali Minorsky tarafından[159] ileri sürüldü. Gardîzî şöyle diyordu:

> Dlû Ġğ denen bir köy vardır.... O köye yakın dağa Türkler gelirler ve bu dağda yemin ederler. "Bu dağ Rabbü'l-izzet makamıdır," derler. Söylediklerinin (günahından) biz Allah'a sığınırız. (Gardîzî, s. 279).

Kâşġarî, Türklerin Hsiung-nular gibi, kılıcı şahit tutarak ant içtiklerini anlatmaktadır:

> Kırgız, Yabaku ve Kıpçak gibi bazı (Türkler), birisine ant verdikleri veya mîsâk {antlaşma} kurdukları zaman,

---

[158] Bkz. not böl. IV/176-177, III/38.

[159] Minorsky, 290 ve harita VI.

> kılıçlarını çekip (kılıcın) ön kısmını çapraz olarak, birbirlerine karşı tutarlar. "Kök kirsün, kızıl çıksun," derler. (Bu sözün) anlamı şudur: Eğer bu andımı tutmaz ve bozarsam, gök renginde olan bu demir (kılıç) kızıl, yani kanlı olarak çıksın. Çünkü onlar demiri (kılıcı) sayarlar. (Kâşġarî, varak 182)

Aynı nedenle Kâşġarî şu sözü de hatırlatmaktadır: "*Kök temür keri turmas*" (Gök demir geri durmaz). Acaba "*kök temür*" ifadesinin aslı 'gök renginde kılıç' mı, yoksa Hsiung-nuların taptığı 'göksel kılıç' mı[160] demekti?

Kök Türk dönemi sanat eserinde, Batı Türkistan'daki, Koço Uygur Kağanlığı, Karluk (Resim 25, s. 130) ve Ḫâḳânî çevrelerinde, ant töreni resmeden sahneler çok sayıdadır.[161] Bunların çoğu şölen sırasında, bazısı ocak başında yapılmaktadır. Şölene katılanlar, genellikle bellerinde *kur* ve kılıçla gösterilmiştir. Bazı eserlerde, her kişinin yanında ongunu resmedilmişti.

Kılıç üzerine ant içilmesi durumu kılıcın asılı bulunduğu *kur*'u (rütbe kemerini) gerektirmektedir. Nitekim, Ḫâḳânî Türkçesinde *kur*, hem kemer, hem rütbe anlamına geliyordu.[162] Türk *kur*'u üzerindeki *toku/toka*'lar (madeni levhalar) *tuş*'lar (altın ve gümüş levhalar); *kur*'a bağlı *keş* (okluk) ve *suvluk* (mendil veya kese) ile birlikte rütbe işareti oluşturuyordu.[163] *Kurşanmak* ifadesi, (Tabgaçlarda[164] da bulunan)

---

160 Bkz. not böl. IV/159.

161 Bkz. "Ant," resim 4/A; 8/A; 10/B; 12/C. E. Esin, "Oldrug-turug," resim 2, 3.

162 Kâşġarî, varak 163.

163 Bkz. E. Esin, "Kur-kurşak," not 71. "The Turk ul-'ajam of Sâmarrâ and The Paintings Attributable to Them in The Jawsaq ul-Ḫâqânî," s. 60-62. E. Esin, "Türk ul-'acemlerin Eseri Sâmarrâ'da Cavsaḳ ul-Ḫâkânî Duvar Resimleri," s. 318. Tabirler için, Kâşġarî, s.v.

kılıç kuşanma törenine işaret ediyordu. Türk *kan*'ları (hanları), *toku/toka*'ları, *er erdemi* (erlik fazileti) gösteren kişilere nişan olarak veriyordu.[165] Elli *toku*'ya kadar kazanmış *er*'ler vardı. *Toku*'lar, kemerin üstüne ve kemerden sarkan kayışlara takılıyordu (Resim 25, s. 130 ve Resim 27, s. 131). Çin ordusunda yüksek bir askeri rütbe sahibi olan Türk hükümdarına, Çin sarayı altın *kur* ve üstünde balık işareti olan kese hediye ederdi.[166] Hükümdarlar ile *urungu alp*'lar (bayraklı alplar) ve onların çift *kur*'u (biri kılıç, diğeri *keş* için) (Resim 25, s. 130) konusuna aşağıda değinilecektir.[167] Türk *kur*'larının şekilleri, arkeolojik araştırmalar sonucunda ve sanat eserleri aracılığıyla çok iyi tanınmaktadır.[168]

Kök Türk ile Ḫâḳânî dönemleri arasında Türklerde de Ak-Hunlar'daki kemerli alplara benzer şekilde, Türkçe ifadesiyle *andlıg* alplar kurumu bulunduğu Kâşġarî'nin şu kısa sözünden anlaşılmaktadır:

Alplar ... küç bir kılıp, arkaşur.

Alplar ... güç birliği yaparak, birbirini destekler.
(Kâşġarî, I, 237)

---

[164] Kâşġarî, s.v. Tabgaç'larda: bkz. not IV/149.

[165] "*Erdemi bar içün kanı ta Aza Tutuk toka tegmiş... Beğim, siz er!*": S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 94, abide 48, satır 2. "*Er erdem iki elig tokum.*" S. E. Malov, *a.g.e.*, s. 97, abide 49, satır 3. "*Altun elig keşig belimte bantım*": S. E. Malov, *a.g.e.*, s. 17, abide 3, satır 3.

[166] E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, s. 165; E. Chavannes, *Notes*, 30.

[167] S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 255, abide 27, satır 5. Ayrıca bkz. not böl. IV/178. Çift *kur*: bkz. not böl. IV/164.

[168] Bkz. not böl. IV/164'te verilen kaynaklar.

Sibirya'daki *antlıg* (antlı) niteliğini taşıyan iki mezar taşının[169] sahiplerinin de *iç*, *içreki* (saray mensubu) topluluktan olup, birini *sü-baş* (sü-başı, en yüksek askeri amir) ve diğerinin *alpagu* olmasından şu sonuç çıkarılabilir: Çularda olduğu gibi, Türklerde de ant bağı, sarayda merkezi bulunan bir askeri kurum olabilmekteydi. Antlıg Sü-baş'a ait mezar taşı, bu kişinin ebedi bir abideye layık birinci derecede bir alpagut olduğunu da bildirmektedir:

Benkü kaya.
İç sü-baş antlıg ölti.
....
Menkü kaya.
Ükü̆ş alpagu (Malov, *Eniseyskaya.*, abide 39, s. 68).

Diğer Tör-apa adlı *antlıg* kimse ise, Tabgaç-ḳan'a (Çin hükümdarı) gitmiş ve belḳi orada, belki başka bir sarayda *içreki* olmuştu. Malov'un okuyuşunu düzelten Clauson, söz konusu cümleyi şöyle vermektedir: "*antlıg adaşıma ... adırıltım*" (antlı olduğum ve benimle eş *at* taşıyan, yani aynı boya mensup kimseden ayrıldım).

Türklerde alp birlikleri konusunda, Kök Türklerden Ḫâḳânîlere uzanan dönem için Malov, Bernştam ve Grignaschi araştırma yaptılar.[170] İlk iki yazar, Kök Türk döneminde, *el/il* kelimesinin bir il-kagan yönetiminde, 28 ırsi rütbeden oluşmuş bir kurumun bulundu-

---

169 S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 31-2, abide 11, satır 8 (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "*andlıg*" maddesindeki okuyuş şekli) ve S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 68, abide 39, satır 2.

170 S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 19-20. Bernştam, *Sozial'no-ekonomoçeskiy stroy*, s. 119. Kök Türklerde 28 ırsi rütbe: Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 8-9. M. Grignaschi, a.g.e.

ğuna işaret ettiğini kaydetmektedir. *El/il-eş* kelimesini, devlet hizmetinde eş rütbede olanlar ve *adaş* kelimesini, aynı boya bağlı *eş*'ler anlamında almaktadırlar. Grignaschi ise, Ḫâḳânî dönemi üzerinde durarak, *tapugçı* (hizmet eden, ibadet eden), *koldaş* ve *adaş* kelimelerinin *Kutadğu-Bilig*'de, Avrupa feodalizmindeki yeminle bağlı *vassus* rütbesine benzediğini sanmaktadır. Fakat Grignaschi, Ḫâḳânî'lerin sü-başı idaresindeki ordularında böyle bir kurum olabileceğine ihtimal vermemiştir. Halbuki, eğer Malov'un okuyuşu doğruysa, bir *sü-baş*'ın *antlıg* niteliği mezar taşında yazılıyordu.

Clauson,[171] Türklerde bulunan alplık unvanları arasında bir sınıflandırma girişimi içinde, *bagatur* rütbesinin Kök Türk döneminde bulunması yanında, *alpagu/alpagut* rütbesinin de ona benzediğini; *eş-tuş* ifadesinin ise, aynı rütbedeki kimselere işaret ettiğini kaydetmektedir.

Er[172] kelimesi de erkek anlamından başka, bir rütbeye de karşılık gelmekteydi. Ancak *er atı* (er adı) kazanan kimseler, kendi boyları içinden *eş-tuş* seçebilirdi. *Er*'ler ve *eş-tuş*'lar[173] birlikte avlanırdı. *Er adı* olan kimse öldüğü zaman *er benküsi* (erlik ebediyeti) denen abidevi mezara hakkı olduğu anlaşılmaktadır.[174]

---

171 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

172 Er adı olmadığından, ancak dış boylardan kendine eş alabilmişti: "*Er atım yok üçün yeti aşnukı eşim taşru etilti*" (S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 73-5, abide 41, satır 3).

173 "*An̆gda kalar eşim, biñ erim*": S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, abide 41, satır 1.

174 "Er atım": S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 73-5, abide 41, satır 3. "Er benküsi"; S. E. Malov, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov*, s. 61, abide 32, satır 1.

Kâşğarî,[175] *alpagu* ve *alp* rütbeli kimseleri gözler önünde canlandırmaktadır. Bunlar bağımsız şekilde çatışan, bütün silahları kullanmakta usta, bir orduyu tek başına kaçıran kahramanlardı. İşaretleri, atlarının kuyruğunun bir ipek ile bağlı olmasıydı. Öne ve arkaya aynı ustalıkla ok atanlar, başlarına bir çift şahin kanadı takardı. Alplar, savaşta (*bugra*'lar, yani erkek develer gibi) kükreşirlerdi. Çu beyleri gibi,[176] bazı Türk alplarının da öz bayrakları olduğu, *urungu alp* ifadesinden anlaşılmaktadır.[177] Bellerine hem *altunlıg keş* (altınlı sadak), hem kılıç takan çift *kur*'lu *urungu alp*'lar, bir Uygur duvar resminde ve bir Karluk hükümdarını temsil ettiği sanılan, gümüş tabak üzerindeki resimde (Resim 25, s. 130) görülmektedir. Alpların *batrak* denen ve savaşta kullanılan kargının ucuna takılmış küçük bir bayrak ile akın ettiği, VIII.-IX. yüzyıllardan Sibirya Kırgızları tarafından kayalara resmediliyordu.[178]

Alplık ongunları da, Kök Türk dönemi Türklerinde, Çularınkinden pek farklı değildi: *ton̂ga* (kaplan) ve diğer yırtıcılar;[179] *büke*

---

175 Bkz. not böl. IV/168. Kâşğarî, I/144, 359; II/223 (*aplar kökreşdi*), 349 (*alp er, atın çermetti*). Çift şahin kanadı: Kâşğarî, I, 110.

176 Bkz. not böl. IV/127.

177 E. Esin, "Kur-kurşak," resim 4'teki kitabe (A. Von. Le Coq, *Chotscho*, resim 7'deki Uygur harfleriyle isim kitabeli duvar resmi). Karluk hükümdarı tasviri olan Sibirya'da bulunmuş gümüş: Pugaçenkova-Rempel, s. 153 ve resim 134; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, resim XLII/b.

178 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, resim XLVII/b.

179 Kâşğarî "*ton̂ga*" kelimesinin kaplan demek olduğunu bildirdiği halde, Clauson (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.) bunda tereddüt göstermişti; fakat Zieme (P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 128, not 59) Kâşğarî'yi doğrulayan kayıtlara

(ejder)[180] ve *böri* (kurt).[181] Bir kitabede, belki Türk kağanlarının totemik *böri* başlı bayrağı ima edilerek şöyle deniyordu:

> *Kagan süsi böri-teg ermiş*
> Kağan ordusu *böri* gibiymiş. (Orkun, I, 34)

Külli-çur kitabesinde *alp*, bir *çavuş*, *büke* olarak tanımlanmaktaydı. Kâşğarî ise bu ifadeyle alpların "*yeti başlıg yil-büke*" (yedi başlı rüzgâr-ejder veya ruhani-ejder) ile karşılaştırıldığını söylemektedir.

Alp-Er-Toñga'nın ve başka Türk beylerinin adı veya unvanı olan *toñga* (kaplan) *bars*, *irbiş* (ak pars) ve daha sonra aslan gibi yırtıcı ongunlar da, Çu döneminden itibaren alplıkla ilgili olmakla beraber, Kök Türk ve Uygur çevresinde yeni etkiler de kaydetmişlerdi: Uygur sanatında yırtıcı hayvan postu giymiş kişi resimleri, Helenistik sikkelerle Orta Asya'ya gelip hükümdar simgesi olmuş, aslan postlu Herakles kıyafetinin taklidi sayılır (Herakles Skythai kral soyundan olup, bellerine kemer, kama ve kadeh takan alpların atası sayılırdı). Aslan ongunu ise Türklere Budizm yoluyla gelmişti. Aslan unvanı ve *arslanlıg örgün* denen aslanlı taht, hükümdarlara özgüydü (Resim 25, s. 130). 'İrpiş kudrukı' Utarit'in adı olmakla, bu gezegen gibi kuzeyle

---

işaret etmektedir. "*Toñga*" için bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 93 ve not III/101. Tasvirler: A. Von Le Coq, *Buddhistische Spätantike Mittelasiens*, I 26/b; A. Von Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, s. 80. Herakles menkıbesi: Herodotos, IV/10, 62, 66, 70. Uygur kağan veya alp resmi: Le Cop, *Chotscho*, resim 48. *Kotuž*: bkz. not böl. IV/126.

180 N. Orkun, I, 138. Başka okunuş: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, "eş". *Büke*: at-tu'banü'l-'azîm (azîm yılan); *Yeti başlıgyil büke*: Kâşğarî, III, 227.

181 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 104 ve Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 9.

ilgili sayılan Basaman isimli alp-tanrının tuğu, Uygur sanatında hem at, hem yırtıcı hayvan kuyruklarından oluşmuş olarak resmedilirdi (Resim 18, s. 92). Tıpkı Kâşğarî'nin anlattığı görünüşte, kuyruğu alplara özgü şekilde bağlı bulunan bir ata binmiş, elinde kargıya takılmış bayrak, başında okçulukta ustalık işareti çift-kanat, ayağında benekli bir yırtıcı postundan çakşır {şalvar} giymiş bir Uygur alpı resmi ise, 1973'teki Altaistik Kongresi'nde, A. von Gabain tarafından bir kağan olarak nitelendirilmişti. Bu alpın atının boynuna asılmış *yak kuyrugı*, Türkçe adıyla *kotuż* da, aşağıda Oğuz alpları bağlamında görüleceği gibi, yine alplık simgesiydi. Çift kanat işareti Karluk hükümdarı betimlediği sanılan tasvirde de gözükmektedir (Resim 25, s. 130).

d. Oğuz Çevresi

Oğuzlarda alplık törenleri hakkındaki kaynaklar geç dönemlere (genellikle XIII.-XV. yüzyıllar ve daha sonrası) ait olmakla beraber, önceki ayinleri tamamlayıcı nitelikte bulunduğu ve biz Türkiye Türklerini yakından ilgilendirdiği için burada söz edilecektir.

Bu konuda zengin kaynaklar olarak, Dede Korkut destanları, İbn Bîbî ile Yazıcı-zâde'nin ilaveli çevirisi *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'u ve 'Aşık Paşa-zâde'nin eserlerini bulabildim. Başka kaynaklar varsa bildirilmesinden minnettar olurdum. Yukarıdaki kaynaklardan anlaşıldığına göre, ifadelerin bazıları dışında alplık şölenleri, Çu[182] döneminden Selçuklu sultanı 'Alâüddîn Keykobâd I zamanına kadar değişmemiş gibiydi. Ant töreni askeri yönünü koruyordu: Hükümdar ve bu dönemde hem sü-başı, hem sipahdâr denen askeri amir etrafında,

---

182 Bkz. not böl. IV/129.

sadakat yemini ifadesi olarak "*dostgânî resminde ṭolular içiliyordu*" (Yazıcı-zâde, s. 211). Böylece, sipahdâr ve "sultan talimhanesinde yetişen sipah" (Yazıcı-zâde, s. 212), hükümdara ve birbirine ant ile bağlıydı. Bir kale fethi nedeniyle, Yazıcı-zâde ant töreninin bu askeri yönünü şöyle anlatmaktadır:

Tutub çevresine dizildi sipah
....
Yine sâḳi-i sîm-sâk ileru
Gelüb kıldı zerrîn ḳadehle ṭolu
Yir öpdi sipahdâr-i miṣl-i sipihr
Alub toluyı kıldı bir demde nüş
İrerdi melik sem'ine âvâz-i ḫôş,
Kamu ṭolular, dostgânî gerân
Şehi añuben içerlerdi yegân. (Yazıcı-zâde, s. 359-60)

Aynı yazar alpların da aralarında ant içtiğini söylemektedir: "Memleketin beğleri ant içişdiler" (*Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*, "Ant içişmek").

'Alâüddîn Keyḳobâd ile Oğuz beyleri arasındaki ant töreni de Çu sülalesinin şölenine benzemekteydi. İlk önce sürek avı, "Oğuz resmince ve halka idub" (Yazıcı-zâde, s. 215) yapılan bir tören şeklinde oluyordu. Takip eden şölende, Çu dönemiyle tek fark, artık vurulan hayvanın en iyi parçasının tanrıya sunulmamasıydı. Bu etler hükümdarın oluyordu. Fakat yine Çularda olduğu gibi, her boy beyine, kendi boyunun geleneğe göre hakkı ve artık boyun simgesi sayılan *söñük*[183] veriliyor ve büyüklerle küçükler arasında ant içiliyordu. Yazıcı-zâde bu gelenekleri Oğuz Han'a bağlamaktaydı:

---

183 İ. H. Uzunçarşılı, I, 92-7. Yazıcı-zâde, s. 211.

Ḫanlar atası Oğuz Ḫan söyledi.
Böyle töre, yol ve erkân eyledi
Ta ola oğullarına töre, yol
....
İşbu tertîb üzre oturmak gerek
Önlerinde muçlar[184] *(içki içilen boynuzlar) turmak gerek.*
Kımız ve kımran (pişmiş süt) bu tertîbile,
Ağa ve ini arasında içile
Manṣıb ü beylik taḫi bu resm ile.
Urug {ırk} *ve soyına göre vireler".* (Yazıcı-zâde, s. 204)

Şölenden sonra (ertesi gün), rütbeler dağıtılıyordu.[185] Tımarlar gazilerin hakkı olup, "her kişinin atası ne rütbede ise ... oğlu yararsa," (Yazıcı-zâde, s. 211), oğlundan başkasına verilmezdi. Selçuklu dönemi alplarının pek çok resim vardır. Bunlardan alplık özelliklerini en iyi belirten eserḷerden biri, Sivaslı Nâṣîrüddîn'in XIII. yüzılda yaptığı Merih resmidir.[186]

Osman Bey'e de tahta çıktığı zamanda, obalardan *kımran* getirip, beylerin *sagrak* sundukları ve "Oğuz resmince üç kerre yükünüp baş koduklarını" yine Yazıcı-zâde rivayet etmekteydi.[187]

Türklerde ant içme geleneğinin şekli, K'imin Kağan'ın Çin hükümdarına 607 yılında ant içtiği[188] dönemden itibaren değişmemişti ve ant

---

184 W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialects*, s.v.

185 Nâşirüddîn Sivâsî H. 671-679/1272-1280 yıllarında Anadolu'da çalışan ve Selçuklu sultanı Giyâṣüddîn Keyhusrev'e eser sunan bir heykelîydi: bkz. E. Esin, "Selçuklu Devrine Ait Bir Anadolu Yazması." Ayrıca bkz. E. Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü," IV.

186 Yazıcı-zâde, s. 207.

187 A. S. Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara 1960), s. 33-34, (Topkapı Kütüphanesi, B. 1390, varak 91'e atıf).

188 Bkz. böl. IV/3/C (Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte*

töreni, Moğollarca da, "Salâṭin-i Türk ayinleri" (Ross, s. 30) sayılıyordu. VII. yüzyılda Türklerde olduğu gibi,[189] Moğol ayininde de güneş şahit tutuluyordu.[190] Kadeh, hem erkeklere, hem kadınlara sunuluyor ve beyler güneşe ve kağana hürmeten, üçer defa diz çöküyordu.

Ant, geç dönemde de kılıç üzerine içiliyordu. Dede Korkut destanlarında, Alp Kazarı'a sadakat andı içen Beyrek, kılıcıyla yeri kerterek, "Kılıcıma doğranayım, yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım" (İnan, "Eski Türklerde.," 323) diye ant içiyordu.

'Aşıḳ Paşa-zâde de şöyle demekteydi:

Kılıç üzre and anuñgçün içilür....
('Aşıḳ Paşa-zâde, *Ma'ârif-nâme*, Bayezid Kütüphanesi, yazma 3633, 9. böl. v. 4)

Nedîm de bir kahramanına bu sözleri söyletmekteydi:

Yemin edüp kılıç kabzasına nezr ettim
(Nedîm, *Ḳaṣîde-i Ḥammâmiye*, beyit 27)

Kan ile kardeşlik andı da devam etmekteydi:

Cam ile kan yalaşur, akd-i uhuvvet eyler
(Bosnalı 'Alâüddîn S̱âbit Mevlevî, ölm. H. 1124, *Münşe'ât-i 'Azîziye fî As̱âr-i 'Osmâniyye*, İstanbul, H. 1292, 159).

---

der Ost-Türken, s. 64'e atıf).

189 Bkz. not böl. IV/155.

190 E. Esin, "The Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and The Cakravartin," s. 100-102'de verilen kaynaklar.

Osmanlı bayraklarındaki Zülfikâr'ın,[191] Arap kılıçlarına benzemeyip, Kâşġarî'nin *koş* dediği çatal kılıç şeklinde gösterilmesi, göksel kılıca kutsal anlam veren İç Asya göçebelerinin geleneğinin Türklerdeki önemiyle açıklanabilmektedir.

Fütüvvet-nâmelerden bilindiği gibi, kuşak bağlayan aḫîler de kendilerine doğru yolu gösteren kimselere, sarhoş etmeyen içkilerle ant içmekteydi.[192] Alevilerin şed bağlama törenlerinde bu gelenek yaşamaktaymış.[193]

Kılıç üstüne ant içme durumu, bu dönemde de kılıcın bağlı bulunduğu *kur*'un önemini belirtmekteydi. Osman Bey'in bağlı bulunduğu Selçuklu sultanı, *ġazâ yarakları* olarak, ona *kur-kemer* ve *kur-kılıç* vermişti.[194] *Hüner-nâme*'deki resimlerde, bunlar ve bazen içoğlanlarının elinde tutulan *suluk* (bu dönemde mendil değil, matara) gözükmektedir.[195] Decourdemanche,[196] Osmanlı ordusunda Yeniçeri ve 'Azeb askerinin kemerlerinde, hangi kola bağlı bulunduklarının ve rütbelerinin, *Damgalu*[197] denen *ırk*'larla, gösterildiğine işaret etmiştir.

Alp kurumu da, geleneksel şekliyle, İç Asya'dan Anadolu'ya geçmişti. Erken Osmanlı kültürünün İç Asya'ya bağlarını ilk tespit eden F. Köprülü, 'Aşık Paşâ-zâde'nin *Ġarîb-nâme*'sinde, alplar konu-

---

191 Bkz. E. Esin, "L'Arme zoomorphe du guerrier turc" ve not böl. III/40.

192 F. Taeschner, "Der Anatolische Dichter Nâşirî," *Abhandl. für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 29/1 (Wiesbaden, 1944), beyit 227-45.

193 H. Eröz, s. 272-75.

194 'Aşıḳ Paşa-zâde, s. 4, 10.

195 *Hünernâme*, resim 1 (Os̱mân Ġazî); 30 (Türkmen Meḥmed Beg).

196 M. J. A. Decourdemanche, a.g.e.

197 Bkz. not böl. I/22.

suna dikkat çekmekteydi.[198] Töreye göre, "alay basan ve bahadırlık eden alp er"lere (Yazıcı-zâde, s. 211), eski Çu hükümdarının bayrağı ve ruhunun makamı sayılan *kotuż* tuğu (yak kuyruğu, sonradan *ḳutâs* dendi) işareti veriliyordu. *Ḳutâs*, atın boynuna asılırdı. Alplar için şunlar gerekmekteydi: "muhkem yürek, bazu kuvveti, iyi bir at, hususi bir libas {giysi}, yay, iyi bir kılıç, süñü, yâr-ı muvâfik (yani eski Türkçe ifadeyle *eş*, veya *kadaş*). 'Aşıḳ Paşa-zâde'nin *ḳutas*'ın alplara özgü olduğu hakkındaki düşüncesi sayesinde, erken Osmanlı resimlerinde alp resimleri tespit edilebilir.

Çu ve Türk geleneğine[199] uygun olarak, İbn Bîbî, Selçuklu "delîr ve bahadîr"lerini *palang* (kaplan) ile *nihang*'a (ejder) benzetiyordu. (Yazıcı-zâde, s. 234). Osmanlı ordusunda da, böyle olağanüstü cesur ve cezbe içinde alplar, kaplan postuyla beliriyordu. Bunlardan *deli*'ler[200] bazen hem öne, hem arkaya ok çekmekte usta eski alplar[201] gibi börklerine *çifte çeleng*[202] denen çift kanat takıyordu.[203] Bazı gönüllüler,[204] haberciler[205] ve kopuzla *türki* söyleyen Yeniçeri ozanları da[206]

---

198 F. Köprülü, 273, not 2 (Genel Kütüphane, no 333'te 'Aşıḳ Paşa-zâde'nin *Ġarîbnâme*'sinin, 9. bölümüne atıf). Çu işareti: bkz. not IV/127.

199 Bkz. böl. IV/3/a ve not 448-49.

200 Sermed Muḫtâr, *Müze-i 'Askerî-i 'Oṣmânî Rehberi* (İstanbul, 1920), s. 42.

201 Bkz. not böl. IV/176.

202 Evliyâ Çelebi, I, 10 (Fatih'e, Ak Şemseddîn'in verdiği çifte çeleng).

203 *Nuṣrat-nâme*, British Museum, Add. 22011, varak 199. *Süleymân-nâme*, Topkapı Kütüphanesi H. 1517, varak 403 (H. 965 tarihli ve H. 929-39/1522-32 savaşlarında bir Türk ile Avrupalılar arasında vuruşmayı gösteren resim).

204 John Rylands Library, tomar 34'teki "kaplan postlu Yeniçeriler" resimleri.

205 Mahmûd Şevket, resim 30.

206 "Ozan": Saz şairi (bkz. *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*).

kaplan postu giyiyordu.[207] *Tuhfetü'l-mülük*[208] adlı Osmanlı yazmasındaki "giyimli", yani çeşitli hayvan postlarına bürünmüş atlara binen, "kaplan" ve diğer maskeli alplar da sanki İç Asya'da asırlar öncesi, kehanet amacıyla, yapılan maskeli çatışmaları[209] hatırlatmaktadır.

4. Güneş, Ay ve Kağanlık Ayinleri

a. Çu ve Hsiung-nu Dönemi

Çularda hükümdar simgesi olup biri ateş, diğeri su unsuruyla ilgili olan güneş ve ay ayinleri, bahar ve sonbahar ekinokslarında yapılıyordu.[210] Güneş günü, baharda, başkentin doğusunda, ateş ayinine benzer simgelerle; ay günü ise, sonbaharda, başkentin batısında, su ayinine benzer simgelerle kutlanırdı. Güneş, ay ve yıldızlara kurban edilen öküz ateşte yakılırdı.

Türkçe *kün-ay*[211] denip, zirvede güneşle ayın buluşmasını Türkçe

---

207 H. 1065 yılındaki alay'da "sekiz nefer Yeniçeri şairleri, başlarında kiçe ve arkalarında birer kaplan postları, sinelerinde ṭabl-vari çöğürlerin çalarak, kad ve kamet sahibi dîvândâm herifler, sadâlan birer saatlik yerden işidilür âvâz-i bülend ile, türkîlerin çağırarak ve her biri növbete ri'âyet ile türkîsini haykırarak.....": Na'îmâ, *Târîḫ*, İstanbul, H. 1281) VI, 47.

208 Topkapı, yazma H. 415 (*Tuhfatü'l-mülûk va's salatin*), varak 165/a, b, 238/b (aslan veya kaplan "giyim"i (maskesi) giymiş, kaplan postlu ata binmiş, elinde kargı bulunan dövüş resmi).

209 W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, 343-44; W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, 90. Yeraltı ruhları: bkz. not böl. III/85-86. M. Granet, s. 300-37.

210 *Li-chi*, II, 219 ve not 1. E. Biot, I, 42.

211 Bkz. not böl. II/21-22, III/44-48, 54 ve E. Esin, "Kün-ay".

ifadeyle *körüşmesini* temsil eden, Çu hükümdarının ve bayrağının simgesi de (Resim 9, s. 69) ilkbahar başında kutlanırdı. *Li-chi*'den anlaşıldığına göre, Çu sülalesine bağlı bulunanlar bu ayinde, gök tanrısıyla sülalesinin kurucusuna kurban verirdi.

> Baharın ilk ayında, üstüne güneş ve ay resmedilmiş olup, (direğinin) tepesi yay şeklinde (kıvrık) olan oniki kurdeleli bayrak, bir büyük kağnıya dikilir ve onlar (Çu sülalesinden beyler) binerek, şehir dışında ... kurban vermeye giderlerdi. (*Li-chi*, II, 32)

Milat sıralarında *Kün-ay* günü denen birinci bahar ayının ilk gününde, Çin hükümdarı kılıç kuşanır ve yanındakilerle birlikte şölen yapardı.[212]

Hsiung-nu *shan-yü*'sü de güneş ve aya benzetilen bir kişi olarak, (her gün?) doğan güneşi ve (her ay?) yeni ayı selamlardı.[213]

b. Kök Türk, Uygur ve Ḫâḳânî Türk Dönemleri

Kök Türkler, Uygurlar, Ḫâḳânî Türkleri döneminde ve daha sonra da hem güneş ve ay, hem *Kün-ay* hükümdarlık simgesiydi.[214] Beylik ve atalara kurban uğuru olarak ilgili ayine de işaret etmesi olasılığı bulunan 'Sevinmek' *ırk*'ı (䷇), şöyleydi:

> *Sevinç, öğrunç sanga kelti. Sanga törülüg törü teğdi. Sini kamagun taplatı, beg kılgalı. Yagız yirde tiki önti. Tunçudakı ... kutrultı. Teñrili-yirli tebreşdi. Künli-aylı körüşdi. Öngreki ilikler....*

---

212 D. Bodde, s. 139. Kün-ay günü: A.y., s. 19. Ayrıca bkz. not böl. IV/211.

213 J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit Hunnen*, s. 60.

214 Bkz. not böl. IV/211-212.

Sevinç, saadet sana geldi. Sana töreli töre değindi, seni kamu seçti, bey kılmak için. Yağız yerden bir ses duyuldu (Çince benzer *kua* metninde, gök gürültüsü duyuldu). Tunçu (?)'dekiler ... kurtuldu. Gök ve yer beraber sallandı. Gün (ve) ay görüştü. Önceki *ilig*'ler ... (hükümdarlar) (Çince *kua* metninde Türkçede eksik olan kısım şöyledir: Eski hükümdarlar, böyle müzik çalarak, ihtişam içinde en yüksek tanrıya kurban sunar ve atalarını da davet ederlerdi.) (Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 10 satır 87-93 ve *I-ching*, I, 71).

Bu *ırk*'ta gök, yer ve *Kün-ay*'dan kut alan *beg*'in (hükümdar) belki tahta çıkışı da anlatılmaktaydı. Kök Türk kağanlarının cülûs {tahta çıkış} töreni şöyle yapılıyordu: Bir ırmak boyunca (kaynaktaki rivayette,[215] Yaşıl-ögüz: Hoang-ho) bir ayin yeri hazırlanıyordu. Yeni kağana, ancak en büyük rütbeli Kök Türk kağanlarının hakkı olan totemik *böri* başlı bayrak[216] ve mehter takımıyla (davullar ve borular) Türkçe *kan̄glı* denen ve Türklerde altından da olan iki tekerlekli hükümdar kağnısı tahsis ediliyordu.[217] Kağan, beyler tarafından bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıyor ve kâinata benzetilen "*kurvı*

---

[215] Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 153.

[216] Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 9, 40. Ayrıca bkz. "Tös", s. 17-8.

[217] Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 64, 153. Kağan mehter takımı: E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 98; Kan̄glı: bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*: "kn̄lı" İstemi Kağan'ın altın *kan̄glı*'sı: E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, s. 237.

(*karvı?*) *çovaç*" (kağan otagı)[218] etrafında dokuz defa (gök ve ateş simgesi olan sayı)[219] döndürülüyordu.[220] Her dönüşün sonunda, törende bulunanlar, kağanın önünde eğilmekteydi. Aya benzetilen hatunlar da, benzer bir törenle 'taç giyiyor' fakat keçe üzerinde değil, koltukta taşınıyordu.[221] Karluk hükümdarının cülûsunu gösterdiği sanılan gümüş tabak üzerindeki tasvirde, dikkat çeken bir konu, hükümdarın oturduğu yerin düz olması gerekirken, tomar şeklinde olmasıdır (Resim 25, s. 130). Acaba Türk kağanlarının cülûsunda, keçe halıya oturup, havaya kaldırıldıkları mı temsil edilmek istenmişti?

Kağan, dokuzuncu dönüşten sonra, biniş törenine başlamaktaydı. Biniş töreni bitince, bir ipek örtüyle kağanın boğazı sıkılıyor ve cezbe haline getirilerek, kaç yıl hüküm süreceği kendisine soruluyordu.[222] Bu törende kağanın *kam* sıfatı aldığı ve binek atın ise göksel bir simge[223] olarak zaman simgesi[224] de (Ödlek atı) sayıldığı akla gelmektedir.

Yukarıda adı geçen 'Sevinmek'[225] *ırk*'ından başka, diğer bir *ırk*'ın

---

218 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 102-1003. Karluk hükümdarı tasviri: Pugaçenkova-Rempel, s. 153 ve resim 134; E. Esin, a.g.e., resim XLIII/B.

219 Bkz. not böl. I/23.

220 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 8.

221 E. Esin, a.g.e., s. 103, not III/140.

222 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 8.

223 Bkz. not böl. I/23, zoomorfik gök simgeleri.

224 Bkz. not böl. III/73.

225 Bkz. not böl. IV/214.

da, hükümdarlık törenleriyle ilgili olduğunu, Çince karşılıkları da doğrulamaktadır. Çince *kua* 14 karşılığı 'Kişi birikmek' (☷), '*kün*' ve 'gök' *ırk*'larından oluşmuştu ve bağlı bir beyin hükümdara *kan͡glı* (hükümdar kağnısı) getirmesiyle, gök kutunun belirdiğini ima etmektedir:

Kişi birikip yarudı
Ay ten͡gri artukrak yaltırdı
Yarumış yarukı kamaglıg kişike közünti
....
İki köngül birikip altun itig ilginde tutgay-sen
Yat kişiler (köngli) san͡ga yakın
....
İl-kan köngüli....

Kişiler birleşip parlaklığa erdiler.
Ay tanrısı daha aydınlandı.
Parıldayan parlaklığı kamu kişilere göründü.
....
İki gönül birleşip, altın tezyinatı elinde tutacaksın.
Yabancı insanların gönlü sana yakın
....
İl-han gönlü... (Çince *kua* 14 metinde: Bir bey, gök-oğluna *kan͡glı* (kağnı) verdi.... (gök-oğlu) gökten kut aldı." (Arat, *Eski Türk Şiiri*, 300-301, satır 124-31. *I-ching*, I, 64-5)

Türklerde doğan güneş ve hükümdar ayininin her yıl tekrarlanması ihtimali de, bir Çin kaynağında[226] Kök Türklerin doğan güneş ibadeti yapılan yerde, sağlam evleri (tapınakları ?) olduğunu ifade

[226] W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87.

etmesiyle doğrulanmaktadır.

Aslında Kök Türk kağanlarının doğan güneşi, özellikle saydığı (ve selamladığı ?) Çin tarihçilerinin şu kaydından da bilinmektedir:

> (Kağanın) otağı doğuya açılır; çünkü o güneşin doğduğu yöne hürmet etmektedir (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 10).

'Utru kelmek' adlı *ırk*'ın karşılığı Çince *kua*[227] 45 ise (䷬), hükümdarın yönetiminde, boya bağlı olanların düşmana karşı silahlanıp, kurban vermesini anlatmaktadır. 'Utru kelmek' *ırk*'ında, *kut*, *kıv*[228] (zafer), yeni bir unvan ve belki yeni bir takvim düzenlemesi için söz verilmektedir. (Çin'de[229] her yeni hükümdar, takvimi yeniden düzenlerdi):

> *Utrun͂gda asıg, tusu yiterü kelti.*
> *Etözün͂gde ayag, çıltag ornan͂gu birdi.*
> ....
> *Atin͂g atayu, kut, kıv, özün kelti*
> *Eski atın͂g tegşilip, yan͂gı boltun͂g.*
> ....
> *Olurtuk sayu orun, yurt, ögüngçe.*
> *Ulug erk kelti. Tört yıngak tüzülti kön͂gülünçe.*
> *Kidirti, tebremiş küçlügyağı, kitdi.*
> ....
> *Olurup, körünçlegil, inçke, yügürük atlarıg.*
> ....
> *Yıl ay, itilü, elgin͂gde kirdi.*

227 *I-ching*, II, 261-67.

228 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

229 Bkz. M. Granet, s. dizin, "*calendrier*".

> Karşına yeteri kadar ganimet ve kazanç geldi. Sana saygı (ve) şeref makamı verildi.... Adını söyleyerek, ilahi kutun ta kendisi geldi. Eski adın değişip, yenileştin.... Her (tahta?) oturuşunda, yurt istediğin gibi olacak. Ulu hâkimiyet geldi. Dört yön gönlünce düzeldi. Arkadan harekete geçen güçlü düşman gitti.... Oturup, ince, yürük atları seyret.... Yıl ve ay, itilerek eline geçti. (Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 249-50, satır 112-27)

Kutadğu-Bilig şairi, Balasagun ve Kâşğarlı Yûsuf Ḫâṣṣ Ḥâcib, gönülden inanmış bir Müslüman olmakla beraber, İslamiyetten önceki Türk hükümdarlık geleneğinin hatıralarını unutamamaktaydı. Gerçekten, şairin eserini yazdığı 1066-67 yıllarında, Türkler ancak bir asırdan beri İslam kültürüne girmişlerdi. Mâzî'nin hatıraları, henüz Kâşğar abidelerinin ayakta durduğu gibi, hafızalarda da canlıydı.

Kutadğu-Bilig'de cülûs töreni, Çin'de olduğu ve Türklerde de olma olasılığı bulunduğundan,[230] baharın birinci ayının ilk gününde yapılmaktadır. Bu dönem, aynı zamanda, Zieme'nin işaret ettiği gibi, Uygur Budistlerinin yılbaşı olan *Çeçeklig* (Çiçekli) *kesin* ve *Aramay* denen bahar bayramı zamanıydı.[231] Yılın ilk gününde, güneşin yıllık ve ayın aylık dönüşlerinin aynı anda başlamasına işaret olarak, *Kün-ay* dendiği ve bu astrolojik simgenin beylik uğuru olduğu kaydedilmişti. Nitekim *Kutadğu-Bilig* şairi, cülûsu şöyle anlatmaktadır:

> *Yaşık yandı bolgay yana ornunĝa.*
> *Balık kudrukındın, Kozı burnınĝa*
>
> ....
>
> *Bukün togdı ilig bu kılkı bile*

---

230 Bkz. not böl. IV/211-212, 214.

231 P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 121-23.

Yarudı ajunka kün-ay teg yala.

Güneş yine (yıl-başı) makamına geri döndü.
Balık (burcu) kuyruğundan Kuzu (burcu) burnuna
....
Bugün doğdu İlig (hükümdar) bu yaradılışta
Parladı dünyada kün-ay gibi (*ḲB*, beyit 66, 415).

Şair bu nedenle, cülûsun yer aldığı bahar mevsiminin, gündüzle gecenin eş uzunlukta olduğu ekinoks zamanı olduğunu ve *Kün-ay*'ın bu dönemin simgesi sayıldığını hatırlamaktadır. Eski Çin-Türk geleneğinde, gündüz ve gece simgeleri olan güneş ve ay, ekinoks mevsimlerinde birleşerek "kavuşmak", yani *kün-ay*" halinde bulunuyorlardı. İtidal (örüglük) ise hükümdarlara gerekli bir faziletti. Nitekim Yûsuf Ḫâṣṣ Ḥâcib bunu ögüt veriyordu:

Örüglük kerek begke togsa kün-ay
(Kün-ay'ın doğması için beye itidal gereklidir. (*ḲB*, beyit 325)

Sanki, *Kutadğu-Bilig*'in cülûs hakkındaki beyitlerinde, *beğlik* uğuru 'Sevinmek' *ırk*'ındaki gibi,[232] "*öngreki ilig*'ler"'in (eski hükümdarlar) töreni tekrarlanmaktadır. *Kutadğu-Bilig*'de cülûs eden hükümdar bakımından, "*öngreki ilig*'ler", herhalde Ḫâḳânî sülalesinin ataları[233] Kök Türk kağanları ve eski İç Asya alplarıydı. Fakat şairin, *Kutadğu-Bilig*'i armağan ettiği Ḫâḳânî hükümdarı, kendine "Melikü'l-Maşriḳ va's-Şîn" (Doğu ve Çin meliği) de diyordu.[234] Eski Çu ve Çin geleneğinin de izleri, *Kutadğu-Bilig*'in cülûs hakkındaki beyitlerine böylece yansı-

232 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 248, satır 93.
233 Bkz. O. Pritsak, "Ḳara-Ḫanlılar."
234 *ḲB*, XVII-XVIII.

maktaydı.

Kök Türk kağanlarına kut veren gök, *Kutadğu-Bilig*'de, felek çarkını çeviren evren[235] (ejder) yönünü almaktadır:

Bolu birdi evren, ilig birdi taht
(Evren oluverdi, ilig payesi ve taht verdi)

Kutadğu-Bilig'in cülûs sahnesinde, eski kut simgeleri gökte belirmektedir: Gök ayininde, davullar çalınırken gelmesi uğurlu sayılan yağmur bulutları[236] ile K'un-wu adlı Çinli olmayan alpın kuşandığı, Hsiung-nuların gök ayininde kutladığı göksel kılıç[237] ve hakanlık rütbesinin özü sayılan tuğ:[238]

Kalık kaşı tügdi, kozi yaş saçar.
....
Bulut kọkredi, urdı növbet tugı
Yaşın yaşnadı, tarttı Ḫâḳân tugı

Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar
....
Bulut kükredi, vurdu növbet tugu.
Yıldırım parladı, Hakan tuğunu çekti. (*ḲB*, beyit 81, 86).

Gökte, Türklerin beylik ve kut simgesi olan su kuşları[239] da uçuşmaktadır:

---

[235] Bkz. not böl. II/19-20, III/92.
[236] Bkz. not böl. IV/65-66.
[237] Bkz. not böl. III/26, 40, IV/28.
[238] Bkz. not böl. IV/126.
[239] Bkz. not böl. III/138.

Kaz, ördek, kuğu, kıl, kalıkıg tudı (*ḲB*, beyit 72).

Cülûsu kutlamak için açan bahar çiçeklerinin kokusu ise, eski Türk ayinlerinde, çıtırdayan kokulu dallar halinde gezdirilen[240] *yıdyı-par*[241] tütsülerine benzetilmekteydi:

Yıpar toldı kâfûr, ajun yıd bile. (*ḲB*, beyit 70)

Kök Türk kağanları, gök *kut*'undan başka *yağız-yir kut*'uyla da desteklenmiş sayılıyordu.[242] 'Sevinmek' *ırk*'ında da anlatıldığı üzere, kut vermek için güneş ve ayın buluşması gibi, yer ve göğün de *tebreşmesi* (beraber sallanışması) gerekiyordu.[243] Gök, erkek; *yağız-yir* ise dişi ailesinden sayılmaktaydı:

Altın yagız yir karanıg titir....
tişi kararıg titir. (Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 318-21)

Aynı şekilde Türklerin iki kutsal dağından biri olan Ötüken'de cülûs edenlere, "Il Ötüken kutı"nın güç verdiği kabul ediliyordu:

Il Ötüken kutı küç birü.... (Le Coq, "Türkishe Manichaica.," III, 34, satır 14)

"*Il Ötüken kutı*"[244] ise, Vladimirtsov ve Pelliot'ya göre, *böd-tengri* (taht tanrısı) adını da taşıyan ve devlet bağışlayan bir tanrıçaydı.

---

240 K. Dieterich, II, 17.

241 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

242 "Tengri, iduk yir-sub..... Kağan kutı taplamadı erinç....": N. Orkun, I, 64 (II, D, 35).

243 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," I, 10, satır 87-93.

244 Bkz. not böl. III/120.

Kutadğu-Bilig'de de, 'Ajun' ve 'Dünya' isimleri altında, benzer bir temsili kadın kişiliği, baharın güzelliği ve zenginliğine bürünmüş olarak, Kâşğarî'nin *Ajun beği* dediği Alp-Er-Toñga'nın soyundan Ḫâḳân'ın cülûsuna ve onunla evlenmeye gelmişti:

Bu ödte Ajun öz özinge bakıp,
Küvenip, sevinip, edinge bakıp,
İletü manga açtı dünya sözin
....
Tümen yılda berü tul erdim, tulas.
Bu tul tonı suçlup, örüng kedtim, as.
Bezendim, beğim boldı Ḫâḳân ulug.

Bu zamanda Ajun, kendine bakıp, sevinip,
hazinelerine (de) bakarak, kendine güvenip,
beni görünce, dünya sözünü açtı...
On bin yıldan beri benzi soluk bir dul idim (dedi).
Şimdi bu dul libasını çıkarıp ak kakım giydim.
Bezendim, ulu Ḫâḳân beyim oldu (*ḲB*, beyit 81-82, 84-85).

Kutadğu-Bilig'e, 'Ajun' ve 'Dünya' adını taşıyan, on bin yıldır dul, fakat her vakit güzel kalan bu kadın kişiliğinin eski kocalarının, geçmiş hükümdarlar (ve bu arada *Ajun beği* Alp-Er-Toñga) olduğunu da, şair ilave etmektedir:

Öküş beg karıttı, karımaz özi
Telim beg koçürdi, kesilmez sözi

Çok beyleri (hükümdarları) kocattı,
kendisi kocamaz. Nice beyleri göçürtti,
sözü kesilmez (*ḲB*, beyit 404).

Nesillere hükümdarlık kutu bağışlayan ve onları göçürten, yer-yüzü simgesinin, *Il-Ötüken kutı*'na benzer bir yer tanrıçasının hatıralarını yansıttığı ihtimali yanında, bu kişinin adının Ajun olması, Budist mitolojinin düşüncelerine de işarettir. Ajun/acun[245] kelimesi, Türkçe Budist metinlerde, hayat anlamını taşırken, İslami dönemde dünya anlamına da gelmişti. Nitekim, *Kutadğu-Bilig* şairi de, yer-yüzünün somut simgesi olan kadına, her iki adı vermektedir. Arapça *dunyâ* kelimesi de, aslında, *danî* (denî) kelimesinin dişili olarak, Türkçe bir metinde 'dişi' olarak tanıtılan *altın yağız-yir*'in (alt yöndeki *yağız yer*'in) karşılığıdır.

Ajun kelimesine ilaveten, cülûs sahnesinin çevresinin, İslamdan önce, Budist kültürü merkezlerinden Kâşğar[246] olduğu ve Burkan dinine bağlı Türklerin de kullandığı Budist takviminde, bahar ve "çiçek açma" zamanının yılbaşı[247] sayıldığı da akla gelmektedir. Budist Türk (Uygur) çevresinin yer tanrıçası, *yer katunı* (hatunu), Vasundhâra idi.[248] Budist mitolojide Vasundhâra,[249] kuzey yönünün alp ve hükümdar-tanrısı ve bolluk simgesi ('küzetkici'si: lokapâla)[250] Kubera/Vaiśravana/Basaman'ın eşi sayılan ve bolluk ile kut getiren bir yer tanrıçası olarak gözükmektedir (çocukların koruyucusu Hâritî'nin bir şekli). P. Zieme'nin yayımladığı bir Uygur metninden anlaşıldığı gibi, *yir katunı* Vasundhâra'nın eşi Basaman, toprak kutu ve bolluk tanrısı olarak

---

245 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s.v.

246 Bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 120 ve not IV/16.

247 P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 121 (satır 8'e not) ve 122-23.

248 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 386 (W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa sûtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt Altun-yaruk*, VI. 12'ye atıf).

249 A. Getty, s. 117, 130-31, 143, 156, 168.

250 Bkz. E. Esin, "Burkan ve Mani Çevrelerinde Türk Sanatı," s. 380-81; veya *Buddhist and Manichean Turkish art, suppl. to TKEK, series II*, s. 54-55.

Budist Türklerce ibadet görüyordu.[251] Eğer *Kutadğu-Bilig*'de, dul kadın şeklinde gözüken Ajun, Vasundhâṛa'yla da ilgiliyse, kuzey iklimi hükümdarı Basaman'ın da dulu olmaktadır. Vasundhâra, elinde buğday sümbülü veya mücevherler tutan, sarı ya da ak giysili bir kadın olarak resmedilirdi.[252] *Kutadğu-Bilig*'in cülûs sahnesinde de Ajun, *ed* (hazine) sahibidir; ve *kararıg* unsura bağlı *yağız-yir*'e benzer şekilde, kara giysi giyerken, Ḫâḳân'la evlenmek için, Vasundhâra'nın renklerinden biri olan ak (*örüng*) *kakım*'a bürünmektedir (Türklerde ak renginin gelinlikle ilgisi yoktu). *Altun-yaruk*'un VI. bölümünde ise, Vasundhâra, eşi Basaman aracılığıyla, *ilig* ve *han*'ları (hükümdara) kut veren bir tanrıça da olmaktaydı.[253] *İlig* ve *han*'lara Basaman ve diğer alp tanrıların kut vermesi için yapılan ayinde, ak elbise giyen hükümdar, Vasundhâra'yı da anmaktaydı. Sonuç olarak, *Kutadğu-Bilig*'de cülûsa katılan yer simgesi kadın Ajun, Türk kağanlarına yer ilkesinin kut verdiği inancının hatırası olarak, *yağız-yir* ile Vasundhâra gibi somut kavramların bir şekli olabilirdi.

5. Yer, Yer-Su, Ağaç, Dağ ve *Yoğ* (Cenaze Töreni) ile İlgili Ayinler

a. Çu Dönemi

Çu döneminde 'yer hükümdarı' denen ve yeryüzüne hâkim sayılan tanrı ve yer-su ruhları ile onlara dahil edilen bazı insani ruhların simgeleri, somut düşünceleri,[254] onlara kimin nasıl ve ne zaman

---

[251] Bkz. P. Zieme, "Ein Uigurischer Erntsegen," s. 130-131, not 80.

[252] Bkz. not böl. IV/249.

[253] Bkz. W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa sûtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt Altun-yaruk*, VI. bölüm (s. 229-231).

[254] Bkz. not böl. I/31-40, III/75-91.

düzenli olarak ayin yaptığı, yukarıdaki bölümlerde anlatılmıştı.[255] Çin'de, yer-su *kut*'larının ancak açık havada yaşadığına inanılır,[256] onların *chu* denen heykel veya kitabeleri, bir dağ, nehir ya da ağaç veya ormanla birlikte kutsanırdı.[257] Bu yerlerde, düzenli olarak ayinler yapılırdı. Bunlara ek olarak, Çu hükümdarı, savaşa giderken geçtiği bölgelerin, ordugâh kurduğu veya yeni yurt kabul edilen bölgelerin yer-su'larına da kurban verirdi.[258] Yeni yurt kurma ayinlerinde, yere gömme ve suda boğma şeklinde, yere ve sulara geleneksel ayinlerde sunulan hayvan, içki, kumaş ve yeşim taşı gibi adaklar, daha da cömert ölçüde verilirdi. Yeni yurt kurma ayininde dikilen ağaç veya orman, aynı zamanda kurucu sülalenin hükümdarlık simgesi ve tanrı payesi alan ata ruhlarının makamı sayılıyordu. Çuların ilk atası ve yer tanrısı Hou-chi'nin mezarı, bir göl içinde, bir ağaç dibindeydi.[259] Bu ağacın dünyanın merkezini belirlediği ve hükümdarlarının bu ağaçtan göğe çıktığı sanılıyordu. Çin'de, hükümdar mezarlarına çam, bağlı beylerinkine servi[260] dikilirdi. Ölen kimsenin ruhunu çağırma töreninden ve mezar abidelerinin anlamlarından II. ve III. bölümlerde söz edilmişti. Burada ancak ayrıntı[261] ilave edilecektir: Uzakta ölen alpların ruhu, onlar için yapılan abideye çağrılırken, alpın özü sayılan *kotuż* (yak) kuyruğundan tuğ direğini sallarlardı. Hükümdarların

255 Bkz. not böl. IV/2-5.

256 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 5/1; E. Chavannes, *T'ai-chan*, s. 460 v.d.

257 Bkz. not böl. IV/269.

258 E. Biot, II, 92, 94.

259 M. Granet, s. 524, not 2.

260 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 16/2.

261 J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, s. 251-52,

tuğu, savaş arabasına dikildikten sonra, onların ruhunu çağırma töreni başlardı.

'Yer hükümdarı' ayini, yaz gündönümünde, dört köşe set üzerinde yapılırdı[262] (dört köşe şekli, yer simgelerindendi[263]). Yer ayini, göğe kurban verilen dağın eteğindeki bir ağaç altında; veya göğe kurban verilen dağdan daha basık bir dağ tepesinde; ya da atalar tapınağının ortasındaki üstü açık avluda[264] yapılırdı. Gök ayininde olduğu gibi[265] 'yer hükümdarı' ayininde de müzik, dans etmek, ilahi söylemek gibi ikinci derece ruhlara gösterilmeyen saygı tezahürleri bulunmaktaydı.[266] Yer ayininde, merkez ve toprak simgesi olarak sarı renk hâkimdi. Yer ruhlarından bazılarına da üç güz ayında, atalar tapınağının kapı eşiğinde, kurban ve hediye verilirdi.[267] Hükümdar, merkezi ve dört yöndeki başı bulutlu dağlara ve dört büyük ırmağa, her yöne atfedilen mevsim ayniyetini takiben, birer öküz ve buzağı kurban ederdi (ikinci Çin ayında, yani baharda, doğuda; beşinci ayda, yani yazın, güneyde; sekizinci ayda, yani sonbaharda, batıda; onbirinci ayda, yani kışın, kuzeyde).[268]

Çin'in kuzeyinde, bugünkü Shensi ve Shansi'de yaşayan ve Çinli olmayan "Kuzeyli" göçebeler (ve bu arada proto-Türkler), at yetiştiricisi olarak at ile ilgili ayinler yaparlardı. Çular da, aslen onlara bağlı

---

[262] E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 418, 424, 433, *Li-chi*, I, 280.

[263] Bkz. not böl. I/31-40.

[264] Bkz. not böl. I/262.

[265] Bkz. not IV/65-66.

[266] E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 418, 614, 624.

[267] *Li-chi*, I, 283, 287, 291.

[268] E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, III, 415-16, 439-40.

olmakla, belki benzer ayinleri[269] yaptıkları düşünülmektedir. Herhalde Çular da, at yetiştirme merkezi olan bugünkü Chansi'nin kuzeyinde, Ma-i (At) şehrinde tapınağı olan, at görünüşündeki yer-su ruhuna kurban verirlerdi. At yetiştiricisi Kuzeyli göçebelerin[270] atla ilgili ayinleri, yer-su ruhunun yüzünü alan bazı efsanevi alpların Ma-i'ye yakın bulunan makamlarında yapılıyordu. Atlı ayinlerle ilgili efsanevi alpların başlıcaları savaş tanrısı ve silahların mucidi sayılan Ch'ih-yo[271] ile ona benzer bir kişi ve kuraklık rüzgârı simgesi sayılan K'ua-fu[272] ve Ts'in beylerinin atalarından sayılan rüzgâr ejderi (Türkçe adıyla Yil-büke) Fei-lien[273] idi. Hepsi Merih ve savaş kavramlarıyla ilgili bu kahramanlar, kuzey illerindeki K'ua-fu Dağı ve şeftali korusu T'ao-lin orman bölgesinde makam tutmuş sayılırdı. Ku'a-fu'nun cesedinin usarelerinden, onun adını taşıyan dağ ve T'ao-lin ormanı oluşmuştu. Çin hükümdarının Ch'ih-yo'nun başını kestiği zaman da, Ch'ih-yo'nun vücudu bir meşe şekline girmişti (kesik başı ise T'ao-t'ieh maskesi olmuştu).[274] T'ao-lin ormanında, ejder, yırtıcı kuş ve kaplan yüzlü alacalı atlar yetiştirilirdi.[275] Ala ve alaca atlar, Kök Türk döneminde eski Ti boylarından ve tarihi dönemde Türk olarak ortaya çıkan Basmıllar ve daha sonra Alayondlu Oğuzları tarafından yetiştirilecekti.

---

269 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," I/1, 2, 5. E. Biot, II, 256-57, 261.

270 M. Granet, s. 361-65; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," I/1, 20/1, 2, 3a. Ma-i: O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches,* III, s. 121.

271 Bkz. not böl. III/34, IV/123-24.

272 Bkz. not böl. III/34.

273 Bkz. not böl. III/34 ve III/94.

274 Bkz. not böl. III/34.

275 M. Granet, s. 115, 363-65. Basmıllar: *TK*, 34.

b. Hsiung-nu ve Tabgaç Dönemi

Milattan sonraki dönemde, orman etrafında at koşturma ayini, Tabgaçların da bağlı olduğu Hsien-pi boylarının eski bir geleneği olarak biliniyordu.[276] Bazı kaynaklara göre, bu tören de T'ao-lin korusunda veya civarında yapılmaktaydı. Fakat ayine Tai-lin adı da veriliyordu. Tai-lin de o bölgede bir yerdi ya da bu ad 'dönmek' anlamında, dönerek at koşturma ayininin şeklini ima ediyordu. Eski Hsien-pi ayininde, bir orman çevresinde; orman olmadığı yerde ise, ayin için yere dikilen söğüt dalları etrafında, at üstünde üç defa yarış yapılır, sonra durulurdu. Bu ayinde kurban da verilirdi. Hsien-pilere bağlı Tabgaçların ağaç törenleri, atalar tapınağı (bir mağara) çevresinde yapılıyordu.[277] Bu törende Tabgaçlar göğe, yere ve hükümdar atalarına kurban verdikten sonra, ağaçlar (özellikle kara-ağaçlar) dikerek, kutsal ormanlar oluştururlardı. Böylece, Çularda olduğu gibi[278] ağaç, sülale simgesi ve atalar makamı olmaktaydı. Hsiung-nular[279] da Tai-lin ormanında, ağaç etrafında dönme törenini, sonbahar ayini döneminde yapıyorlardı. Bu sırada, insanları ve hayvanları da saymaktaydılar.

Hsiung-nuların başlıca yer ayini, gök ve ruhlar ayiniyle birlikte, yaz gündönümünde, Lung-ch'êng (Ejder-şehri) denen ve Ötüken'de, hatta belki Kök Türk merkezi Temir Irmağı kıyılarında olduğu sanılan başkentlerinde yapılıyordu.[280] Hsiung-nuların ejder şeklinde yer tan-

---

276 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, V, 44-46. (not 4); Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 160.

277 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 80.

278 Bkz. not böl. IV/258-60.

279 Bkz. not böl. IV/276'da verilen kaynaklar.

280 Bkz. not böl. IV/127.

rılarının[281] birinin, bir boy adı taşıdığı için, bunların da belki ata ruhları olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Lung-ch'êng'de başlıca veya ikinci derecede bir yer tanrısının makamı hakkında şu konular kaydedilmişti: Kırmızı kurdeleyle çevrilmiş bu ayin yerinde, bir karaçam ağacı yetiştirilmiş, fakat ağaca yıldırım isabet etmişti. Daha sonra, aynı yerde kuzey illerinde olmayan bir bitki, bir dut dalı, kendiliğinden yetişmişti. Hsiung-nuların bu iki ağacı kutsal saydığı anlaşılmaktadır.

Hsiung-nu ve Tabgaç dönemlerinde, I.-VI. yüzyıllarda, Çin sarayında baharda yapılan kozmolojik anlamlı Han-li[282] ağacı oyunu Türklerce de oynandığı için, ilgili bölümde anlatılacaktır.

c. Çince Kao-ch'ê (Kağnılı) ve T'ie-le Denen Türk Boyları Kağanlığı ile Kök Türk ve Uygur Kağanlıkları Dönemi

Çinlilerin *Kao-ch'ê* ve *Ti'e-lê* dediği, yüksek tekerlekli kağnılarla göç eden ve 486-540 arasında kağanlık kuran Türk boyları[283] da, ağaç ve yer ibadetiyle ilgili bir ayin yapıyorlardı. Bu ayin ordugâh kurulan veya yeni yurt kabul edilen yer-su ruhuna ibadet ve oradan kötü ruhları kovalamaya özgüydü. Bir Çin kaynağı, V.-VI. yüzyıllardaki Kağnılı Türklerin ayinini şöyle anlatmaktadır:

> Bir akına çıkmadan önce (Kağnılı boylar), bir ağızdan narayla göğe ok atarlar (Çularda da bulunan bu gelenekler, düşmanı korkutmak ve kötü ruhları kaçırmaya

---

[281] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 21/15. K. Shiratori, *MRTB*, v, 26-7. E. Chavannes, *T'ai-chan*, 467. M. Granet, s. 365.

[282] D. Bodde, s. 152, 160. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 17/12, 13.

[283] E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 69-74.

> yönelikti)[284]... Ondan sonraki yıl, sonbahar mevsiminde, atların şişmanladığı dönemde, savaş yerine geri gelirler. Yere bir koç gömerler (yer tanrısına kurban ederler). Bıçak ile (?) bir çırağ yakarlar. Bir kadın *kam*, ilahiler söyler. Bu tören Orta Devlet'te (Çin'de) kötü ruhları kovmak için yapılan ayine benzer. Bütün erkekler ata binerek, o yerin etrafında, çok defa dönerler. Sonra bir erkek, bir söğüt dalı veya bir demet saz (latince *carex* denen çiçekli saz) tutar. Sapları yukarı çevirerek bu dalın üzerine kımız dökerler. Kadın *kam*, (kurban edilen) koçun kemiklerini bir deriye sarar ve başına koyar. Saçlarını, lüleler halinde, etrafa savurup indirdikçe, sanki başında bir taç varmış gibi gözükmektedir (Biçurin, I, 216).

Yine, Kağnılı boylar hakkındaki rivayetlerde, belki atalar ibadeti şeklini alan bir cenaze töreninde, ok veya kargı gibi sivri silahlarla (avda) vurularak kurban edilen geyik ve yabani atların kemiklerinin yakıldığı ve ışık meydana getirdiği kaydedilir. İbadet yeri veya ölenin mezarı etrafında, erkekler, at üstünde, yüzlerce defa döner, sonra erkek ve kadın, karışık olarak müzik aletleri çalar, nağmeler (ağıt? alkış?) söyler ve dans ederlerdi. Ölen kimse, mezar çukuruna, kemer ve kılıcı belinde, elinde bir kargı olarak oturtulurdu.

Kök Türklerin *yog* (cenaze) töreni de, benzer şekilde yapılıyordu:

> Onlardan biri ölünce, cesedi, *kerekü*[285] (kubbeli ve silindir Türk otağı) içine yatırırlar. Ölenin erkek ve kadın akrabasının her biri, koyunlar (veya koçlar) ile atlar öldürüp, kurban olarak çadır önüne getirirler (bir

---

[284] P. Demiéville, s. 79-80.

[285] Bkz. not böl. II/4, II/39.

Türkçe metinde,[286] altın ve gümüş eşya, kokuluk, çından ağacı, *yog yıpar* denen ve törenlerde yakılan tütsü dalı olduğu anlaşılan hediyelerden de söz edilmektedir). Sonra ata binip, yedi defa, otag etrafında koştururlar. Otağın önüne her gelişte, bıçakla yüzlerini yaralarlar ve öyle ağlarlar ki, kan ile göz yaşları birbirine karışır (bir Türkçe metinde,[287] saçlarını ve kulaklarını keserler). Bir gün seçip, cesedi (bir rivayette at üstünde), atı, elbiseleri ve kullandığı bütün eşya ile (bazan *kerekü* içinde) yakarlar (ateşin *yaruk* kuvvetinin kötülükleri temizlediği ve belki ruhu göğe uçurduğu sanılıyordu).[288] Sonra külü gömerler (bir rivayette, işaret olarak bir direk, muhtemelen *uş*[289] denen tuğlu direği) dikerler. Bir kişi baharda veya yazın ölürse, yaz yaprakları sararıncaya kadar beklerler. Sonbaharda veya kışın ölürse, yeşilliklerin yeniden bitmesi ve yetişmesini beklerler (*yog* töreni yalnız ilkbahar veya sonbaharda mı oluyordu?). *Yog* ayini için, yakınlar yine kurbanlar getirirler ve (mezarın etrafında) dönerek, yüzlerini bıçaklarlar. (Küller) gömüldükten sonra, taşlardan höyük yaparlar. (Kırgızlarda mezar, içi boş höyük şeklinde; Oğuzlarda, mezarın iç kısmı kubbeliydi).[290] Bir direk dikip, kurban edilen at ve koç/koyun başlarını ona

---

286 N. Orkun, I, 70. (İlteriş Kağan *yoğ*'u).

287 A.y.

288 Bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 103-104 ve not böl. IV/109.

289 N. Orkun, II, 135, 137 (not III/5) "*Taşına, uşına olıtı badım*" (taşını, atının kuğruğunu oturup bağladım) tabirini, Dede Korkut destanlarında cenaze töreni tarifiyle karşılaştırarak, atın kuyruğunun kesilip, tuğ şeklinde mezara dikildiği sonucuna varmaktadır.

290 Bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 83.

asarlar (mezar taşına kurban geyik resmi de yapılıyordu).[291]

Mezardaki taşların sayısı, ölenin hayattayken (savaşta) öldürdüğü adamlar kadardır (*balbal* denen bu ruhlar ve kurban edilen hayvanların ruhları, öbür dünyada, ölene hizmet edecekti).[292]

O gün, erkekler ve kadınlar, güzel elbiselerle ve mücevherlerini takmış olarak, mezar etrafında toplanır.... Mezarda bir oda yaparlar ve oraya ölenin tasvirini (*sin*)[293] ve ölmeden önce bulunduğu savaşlardan sahneler resmederler". (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 9-10 ve 42).

Ruhu geri çağırma ayiniyle *sin* denen mezar heykelinde, ruhun mekân tutması hakkındaki düşünceler ve dağ şeklinde mezarların temsil ettiği anlamlar, yukarıda anlatılmıştı.[294]

Diğer Türk boylarından, Kırgızlar, Oğuzlar ve Hazarlarda, cesedi, tabut içinde bir ağaç dalına asmak; belinde *kur* ve kılıç, elinde kadehle otag şeklindeki kubbeli mezara atıyla beraber gömmek; veya müzik çalıp, nağmeler söyleyerek ırmaklara atmak gibi gelenekler vardı.[295] Dede Korkut'un cesedi, elinde kopuzu, bir halı üzerinde Sır-Derya sularına salınmıştı.

Kök Türk dönemi Türk mezarlarında kurban kuyusu bulunması,

---

291 Bkz. E. Esin, a.g.e., s. 94-5.

292 Bkz. not IV/288, 290, 291'de verilen kaynaklar.

293 Sin: bkz. not böl. II/44'teki kaynaklar.

294 Bkz. not böl. I/64-65, II/44, III/88-91.

295 Z. V. Togan, *Ibn Faḍlâns Reisebericht*, 243-44, 265. (cesedi kubbeli mezara gömme ve ırmağa atma gelenekleri); Maḳdisî, IV, 95 ve N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, I, 446 (cesedi ağaca asmak).

Çin kaynaklarında Kök Türklerin yılda bir defa atalara kurban verdiği ve Kırgızların, ruhlar için kurbanları yere gömdüğü hakkındaki kayıtları doğrulamaktadır.[296] Kırgızlar,[297] ağaçlara da kurban verirdi. Yer-su ruhlarına, Kök Türkler beşinci (yaz gündönümü zamanı: Türkçe Ulug-ay) ve sekizinci (sonbahar ekinoksu) Çin aylarında[298] kurban verirdi. Uygurlar ise, 567 tarihli Çin takvimine uyarak ilkbaharda, sonbaharda ve kış gündönümünde yer ayini yaparlardı.[299] Uygurlar, *üsüdke aş* (ruhlara aş) ve *yek*'lere (yer altı ruhları) kapı eşiğine çiğ et, çiçek, *bor* (şarap) ve *begni* (bira) gibi hediyeler bırakırdı.[300] Oğuzlarda da, ölen kişilere hediye olarak yere aş gömülürdü.[301]

Kök Türklerde, yir teñgri-ḳanı (yer tanrı hanı, veya *yağız-yir* denen ve bütün yer-yüzüne hâkim sayılan tanrıya, kağan, Ulug-ay'da (yaz gündönümünde), gök ile birlikte ayin yapardı.[302] Kök Türklerin yer ibadeti Ötüken-yış'ın batısında yapılıyordu. Bir Çin metni şöyle demektedir:

> Ötüken-yış'tan dört yüz veya beş yüz *li* (1 li=576 m) batıda, bütün çevreyi kaplayan, çok yüksek dağlar vardır. Bu dağlarda ne ot, ne de ağaç yetişir. Bu dağlara, yer tanrısı anlamında (Çince değiştirilmiş şekliyle) Po-teng-ning-li (böd-teñgri: taht tanrısı) denir" (Pelliot,

---

296 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10. N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, I, 253.

297 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 68-9.

298 N. YA. Biçurin, a.g.e., I, 279.

299 Julien "Les Ouigours," s. 57.

300 W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, 23, satır 25, 89.

301 Z. V. Togan, *İbn Faḍlâns Reisebericht*, s. 29.

302 Bkz. böl. IV/1/c.

"Neuf notes," 215 v.d.)

Ötüken-yış (Hangay) dağ silsilesinin batısındaki çıplak dağların, al granit zirveleri ve ağaçsız, bozkır yamaçlarıyla belirginleşen Doğu Altay dağ silsilesi olması akla gelmektedir. Fakat Ötüken dağlarının güney yamacı da çıplaktır. Yer tanrısının ibadet yeri genellikle ağaç veya ormanken, acaba neden Kök Türkler, yer tanrısına çıplak dağlarda tapıyordu? Belki baharda ateş yıldızı çıkınca yapılan bir ayinde otlukların yakılması durumu,[303] bu çıplaklığa sebep olmuştu ya da Kök Türkler yer tanrısının, '*Tag*' *ırk*'ında beliren, ölümle ilgisini ve kağan mezarlarının[304] dağ şeklinde olmasını anmaktaydılar. Belki de Çularda olduğu gibi,[305] Kök Türklerde atalar ibadeti, yer tanrısı ibadetiyle birleştiriliyordu ve yılda bir kurban verilen 'Atalar[306] mağarası', böd-teñgri (taht tanrısı) dağındaydı.

Yağız-yir şerefine ayinlerde, Kök Türkler ilahi söylerlerdi.[307] Yer tanrısına kurban vermek için hazırlanan seddin, Uygurlarda Çin-'deki[308] gibi dört köşe ve sarı renkte olduğu şu metinden anlaşılmaktadır:

> *Sarıg önglüg törtkil yir ulug mantal*
>
> Sarı renkli, dört köşe, ulu yer *manḍala*'sı [ayin yeri]. (Kara-Zieme, G/10)

---

303 Bkz. not böl. IV/71.

304 Bkz. not böl. I/64-7.

305 Bkz. not böl. IV/259.

306 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 10 ve not böl. IV/30-34.

307 K. Dieterich, II, 14.

308 Bkz. not böl. IV/262-63.

Kök Türklerde de, ağaç etrafında yer-su ayinleri olduğu, Çinlilerin Kök Türk kağanına 'Tai-lin beyi' demesinden tahmin edilebilir.[309] Tabgaçların ve Hsiung-nuların sonbahar mevsiminde, orman etrafında at koşturduğu, bugünkü Shansi'deki Tai-lin[310] ilini (bir Uygur bölgesi), 642'de Türklerle yurt edinmişti.[311]

Ağaç motifi, Türklerde sonbahar ayinleri ve ata mezarlarından çok, bahar ve hükümdar sülalesi simgesi olarak görülüyordu. Bu durum değişik şekillerde belirmektedir: Hükümdar makamları birer *yış*[312] (ormanlı dağ) olmaktaydı. Ağacın özellikle hükümdar sülalesi simgesi olarak görüldüğü, sülaleye 'Türk' adını veren kağanın oğulları hakkındaki bir rivayetten de anlaşılmaktadır:

> (Türk'ün) on hatunu vardı ve bunlardan doğan oğullar analarının soy adını alıyorlardı. A-shi-na bir odalığın oğluydu.... (Türk) ölünce, on anadan doğan oğullardan biri, onun yerine geçmek üzere seçilecekti. Böylece bir büyük ağacın altında toplandılar ve ağaca en yüksek atlayanın baş olacağına karar verdiler. A-shi-na soy adı olan kadının oğlu henüz küçüktü, fakat en yükseğe o atladı. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 6).

Ağacın sülale simgesi sayıldığını gösteren bir diğer örnek, 587'de, Çince değiştirilmiş ismi Yung-yü-lü (Gumilev'e göre Yon-ulug)[313] olan

---

309 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 160.

310 Bkz. not böl. IV/276.

311 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, V, 44-46 (not 4); E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, s. 90-91 ve not 5.

312 Bkz. E. Esin, "Ötüken-yış".

313 L. N. Gumilev, onomastik cetvel, no 16.

Kök Türk Beyi'nin amcası, Çince değiştirilmiş ismiyle Ch'u-lo-hou-'nun[314] (Gumilev'e göre, 'Çöllig') kağana söylediği sözlerdir:

> Sen amcamsın ve seninle babam, aynı kökten gelen bir gövde oluşturmaktasınız. Ben (o gövdenin) bir dalı, veya bir yaprağıyım. (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 54)

'*İnç kelmek*' *ırk*'ı[315] da, ağacı soy simgesi ve kardeşler arasında uyum olarak ifade etmektedir. Uygur kağanı Bögü'nün bir *kusık* (fıstıklı Sibirya çamı) ve bir kayın arasında, yerde yükselen tepenin yarılmasıyla dünyaya geldiği menkıbesi ve Uygur Kağan soy kütüğünün ağaç şeklinde resmedildiğini, Cüveynî rivayet etmektedir.[316]

Çin sarayında, baharda her yıl tekrarlanan cülûs töreni sırasındaki Han-li adlı oyunun, olasılıkla, Çin'in batısından geldiği ve Türklerce de oynandığı yukarıda kaydedilmişti.[317] Han-li oyununun anlamı belki şuydu: Türkçe *sıruk*[318] denen dünyanın merkezi sütunu olan ağaç etrafında, varlıklar mevsimler boyunca sürekli şekil değiştirerek dönüyordu. Buna örnek olarak, kışın suyun dibinde yaşayan büyük balıkların, baharda ejder olduğu ve kanatlanıp uçtuğu[319] gösteriliyordu.[320] Bu oyunda yer alan kuşun ise yaz simgesi[321] olduğu akla gelmektedir. Han-li'ye benzer bir oyun ise Batı Türklerinden, Çinlilerin Tu-lu

---

314 L. N. Gumilev, onomastik cetvel, no 10.

315 Bkz. not böl. I/46-48.

316 E. Esin "Ötüken-yış," s. 161.

317 Bkz. not böl. IV/282.

318 Bkz. not böl. II/8.

319 Bkz. M. De Visser, s. 86; "Evren," s. 162.

320 D. Bodde, s. 152,.160.

321 Bkz. not böl. II/25 (yaz simgesi, kuş şeklindeki yıldız takımı).

dediği boy tarafından da oynanıyor ve hatta bu oyun Tu-lu adını taşıyordu.[322] Tu-lu oyunu için, araba üzerinde taşınan bir sırık veya ağaç, saraydaki davulların bulunduğu kuleye getiriliyordu. Tu-lu oyunu, bu ağaç etrafında oynanmaktaydı. Ağacın tepesine, ayin ve barış simgesi, bir altın tavuk veya horoz dikiliyordu.[323] Oyuncular, sırığın tepesine çıkıp altın tavuğun (veya horozun) ağzına konmuş değerli bir hediyeyi elde etmeye çalışıyorlardı. Bu oyunun yalnız Batı Türkleri değil, Kök Türkler tarafından da oynandığı, 615 tarihli bir Çin kaydından öğrenilmektedir.

> (615 yılının) ilk ayının ilk Kia-wu (At) gününde, Kök Türkler tarafından elçiler ve hediyeler yollanmıştı.... (Aynı ayın) I-mao (Tavışgan) gününde, Yang-ti (Çin hükümdarı), bu yabancıları (sarayda) topladı ve onlardan oyunlar oynamalarını istedi.... Bu oyunda yüz *sün* (1 sün= 8 ayak) boyunda dört tane devasa hayvan gösterilmektedir.... (Saray) avlusunda bir dil *Shê'li* kuşu ötmekte ve saray havuzuna girerek bir dil balığı şeklini almaktadır. Dil balığı, atlayarak ve su fışkırtarak sis meydana getirip, güneşi gölgelendirmektedir. Daha sonra dil balığı, seksen ayak boyunda bir ejder olup sudan çıkar ve azametle meydanda oynaşırken, güneş ışığında (pulları) parlamaktadır. Bu oyun, balıkların ejder oluşunu gösterir" (Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen.*, s. 71'de verilen metin ve not 393'te, bu metnin Çin vakanüvisi tarafından yapılan açıklaması).

Uygur yazısıyla Oğuz Kağan Destanı'ndaki ağaçla ilgili törenin, *Tu-lu* oyunu ve Kök Türk oyununa benzeyişi dikkate değerdir. Oğuz

---

[322] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 17-12, 13.

[323] W. Eberhard, a.g.e., s. 17/13.

Kağan'ın yaptığı ağaç töreninin bir bahar ve sülale bayramı, sülalenin iki kola ayrılışının simgesi olan yönü yanında, eski Çuların ağaç dikerek yurt kurma ayiniyle[324] de yakınlığı vardı. Oğuz Kağan destanının söz konusu satırları şöyledir:

On̂g yakıda kırık kulaç ıgaçnı dikdürdi anun̂g
Başıda bir aldun dakuk koydı. Adakı
da, bir ak koyun bağladı. (Çong).
yakda kırık kulaç ıgaçnı dikdürdi.
Anun̂g başıda bir kümüş daguk koydı.
Adakıda bir kara koyunnı bağladı.

Sağ tarafa kırk kulaç boyunda ağaç diktirdi. Onun tepesine bir altından tavuk (veya horoz) koydu. (Ağacın) ayağına bir ak koyun bağladı. Sol tarafa kırk kulaç boyunda bir ağaç diktirdi. Onun tepesine bir gümüş tavuk (veya horoz) koydu. (Ağacın) ayağına bir kara koyun bağladı. (Bang-Rachmati, satır 360-66)

Koyunların ağaca bağlanması, kurbanların sütuna bağlanışı geleneğini[325] hatırlatmaktadır. Ağaçların tepesinde, *dakuk* (horoz veya tavuk) bulunması da ayin işaretiydi.[326]

Bu törenlerin hatırası, Osmanlıların düğünlerde yaptığı ve sûr-nâmelerde resmedilen 'giyim'li (maske) alaylar ve oyunlarda yaşamaya devam etmişti.

---

324 Bkz. not böl. IV/258-59.

325 Bkz. not böl. IV/11.

326 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 17/13

6. Kötü Ruhları Kovmaya ve Kehanete Yönelik 'Giyim'li (Maske) Ayinler

Çularda, ok atarak kötü ruhları kovma geleneğinden yukarıda bahsedilmişti.[327] Benzer ve Ural-Altay boylarının *kam* ayinleriyle ilgili sanılan No adlı törenler, Çin sarayında ve resmi dairelerde yılda üç defa, ilkbaharda sonbaharda ve kışın yapılırdı.[328] Kış ayini bunların en büyüğüydü. Kötü ruhlar arasında, veba hastalığı en eski metinlerde kaydediliyordu. Çu döneminde bu tören, *fang-hsiang-shi* denen, kızıl ve kara elbise giymiş "dört altın gözlü," ayı postuna bürünmüş bir cins *kam* tarafından yapılıyordu. Modern yazarlar maskeli olduğu anlaşılan bu postlu *kam*'ı T'ao-t'eh maskesinin temsil ettiği, kaplan postu giyen ve silahların mucidi sayılan Ch-ih-yo'ya[329] benzetmektedir. *Fang-hsiang-shi* de, elinde kargı ve kalkanla, yardımcılarının başına geçip, sarayda ve mezarlardaki kötü ruhları paralıyordu. Çulardan az sonraki kaynaklara göre, saray *fang-hsiang-shi*'sinin yardımcıları, hadım olmuş genç saray oğlanlarıydı. Bunların silahları da, *kam*'ların tahta kılıcı cinsinden temsili ve sihirli sayılan şeftali ağacı tahtasından sopalar ve kamıştan kılıçlardı. Yardımcılar, ellerinde bu silahlar ve yanan çırağlar, çömlekten davulların çalındığı bir ayin sırasında, cezbe içinde dans ederek temsili bir şeklinde kötü ruhları kovalıyor, paralıyor, suya atıyor ve "yiyordu". Kötü ruhları temsil eden maskeli saray

---

327 Bkz. not böl. IV/125.

328 E. Biot, II, 225; D. Bodde, s. 75-81. D. Bodde, s. 81-138. J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, VI, 973-75. M. Granet, s. 300-337. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 1/10; 16/6-7. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, s. 343-44. W. Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VII, 90.

329 Bkz. not böl. III/34.

kişileriyse, kürklü veya tüylü hayvanlar şekline girmişlerdi. Bu konuda araştırma yapan yazarlara göre bu dansta geçen ve gelecek yılın ruhları karşılaşıyordu. Kış sırasında yer altında geçtiği varsayılan yolculukları sırasında *kararıg* bir yüz aldıkları için, geçen yılın ruhları kötü sayılıyordu. Çu döneminde kış gündönümünde başlayan yeni yıldan önce, yeni doğan ve *yaruk* yüzlü yeni yıl ruhları tarafından, *kararıg* olmuş geçen yıl ruhları "yenmekte"ydi. Çulardan sonraki dönemde, Hsiung-nular, Çin'e karşı tehlikeli bir düşman olarak ortaya çıkınca, kötü ruhlardan 'gece gelen Hsiung-nular' ve maskelerinden 'Hsiung-nu maskesi' adları altında söz ediliyordu. Çinliler, No'yu bir yabancı ayini sayıyordu. Eberhard, oniki 'kötü ruh yiyici' ve on tane 'kötü ruh' adını veren metinlerde, bu adların Çinceye benzemediğine dikkati çekmekte ve oniki "kötü ruh yiyici"nin isimlerinin Türklerin bulduğu sanılan onikili takvim hayvanları olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca 'yiyenler' ve 'yenilenler' arasında, göksel cisimlerin adlan da vardı. Bunlar da, Eberhard'a göre, bir Uygur metninde, göksel cisimlerin yeraltındaki hareketine belki atfen, '*yir altınkılar, kıınçılar, ölütçiler*" (Yer ruhları, kıyıcı ve öldürücüler: "Bang vd., "Türkische Turfan Texte," VI, satır 88-89) yönünde gösterilen ruhlarla eş olabilirdi. Nitekim ok atarak ve ateş yakarak, kötü ruhlan kovma töreni V.-VI. yüzyıllarda Çinlilerin *T'ie-lê* ve *Kao-ch'ê* dediği ve yüksek tekerlekli kağnılarla göç eden Türk boylannda da yukarıda kaydedildi.[330] Kök Türklerin kötü ruhlan ateş ve tütsüyle yok ettiği, 568 yılında, Batı Türk kağanı İstemi'ye elçi giden Doğu Romalı Zemarkhos'tan öğrenilmekteydi.[331]

---

330 N. YA. Biçurin, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, I, 316.

331 K. Dieterich, II, 17.

No töreni, Tabgaç döneminde[332] geçerliyken sonradan Çinliler tarafından, yabancı kültür oluşumu olarak reddedildi. Kök Türklere atfedilen bazı petrogliflerde ise, kurt (?) maskeli *kam* resimleri görülmektedir[333] (Resim 6, s. 61). Kök Türk Kağanlığı (545-745) zamanında, Doğu Türkistan şehirlerinden Kuça'da ve Semerkant'ta,[334] hayvan maskeleri giymiş kimselerin dini danslan kehanet amacıyla yaptıkları çatışmaları, deve ve koç maskeleriyle birbirlerini toslamalan her yıl başında yapılan bir törendi. Bu ayinlerin hatıraları, Türklerde, İç Asya'daki *kam*'ların[335] maske giyerek kötü ruhlarla savaşmalarında ve Anadolu'daki, yine maskeli *kış ortası*[336] ve *ayı*[337] oyunlarında, sonuçta cinci hocaların ayinlerinde yaşamaya devam etmiş gözükmektedir.

Gök, yer ve atalar dininin, Türklerdeki kozmolojisi hakkında bu denemeyi bitirirken, ongunlar ile ilgili değişik törenlerden söz etmedim. Çünkü bu konuların her biri bağımsız bir araştırmaya yol açacak genişliktedir. Bunlardan bazıları yayımlanmış bulunan yazılarımda ele alındı. Diğerleri üzerinde ileride çalışmayı ümit etmekteyim.

---

332 M. Granet, s. 321-22, 328.

333 Lui Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 460 ve not 580.

334 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 16-7 ve 7-a. Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen...*, s. 10, 170.

335 Türklerin eski gök dini ayinleriyle bugünkü kam ayinleri arasındaki karşılaştırmalar: İnan, *Şamanizm*, s. 97-119. Altay *kam*'larının baykuş ve geyik maskeleri: U. Harva, *Les représentations religieuses des peuples altaiques*, s. 341-42.

336 R. A. Sevengil, *Türk Tiyatro Tarihi*, I, 82, 85.

337 Ş. Elçin, *Anadolu Köy Orta-Oyunları*, s. 56, 59.

KAYNAKÇA

AḪTERÎ, *Luġat-i Kebîr*, İstanbul, H. 1271.

AKIŞEV, A., "Esik'ten tabılgan eskertkiş," *Yulduz*, XI, Alma-ata, 1974.

——, "Kurgan Issık," *V Glub' vekov*, Alma-ata, 1974.

ALBAUM, L. I., "Ob etniçeskoy prinadlejnosti nekotorix balbalov," *KSIIMK*, LXXX, Moskova, 1960.

ANDERSSON, J. G., "Der Weg über die Steppen," *BMFEA*, I, 1929.

——, "Hunting Magic in The Animal-Style," *BMFEA*, IV, 1932.

ARAT, R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965.

ARSLANOVA, F. X. ve ÇARIKOV, A. A., "Kamennıe izvayaniya Verxnogo-Priirtişya," *SA*, 1974/3.

ARTAMONOV, A. X., *Istoriya Xazar,* Leningrad, 1962.

ASMUSSEN, P., *Xuastvânîft*, Kopenhag, 1965.

ASPELINS, J. R̀., *Altaltaische Kunstdenkmaeler*, H. Appelgren-Kivalo bask., Helsinki, 1931.

'ÂŞIK PAŞA-ZÂDE, *Târîh*, İstanbul, H. 1332.

AUBOYER, J., *Le Trône dans l'Inde ancienne*, Paris, 1949.

BAL'AMÎ, (Muḥammad), *Tarcama-i Târiḫ-i Tabarî*, C. Meşkûr bask., Tahran, H. 1337.

BANG, W. ve GABAIN, A. Von, "Türkische Turfan Texte," I, Leipzig, 1972.

——, "Türkische Turfan Texte," II, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.

——, "Türkische Turfan Texte," III, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.

——, "Türkische Turfan Texte," IV, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.

——, "Türkische Turfan Texte," V, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.

BANG, W.; GABAIN, A. Von; RACHMATI, G. R., "Türkische Turfan Texte," VI, *EDTF*, II, Leipzig, 1972.

BANG, W. ve RACHMATI, G. R., "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW,* 1932.

BATMANOV, I. A. ve KUNA, A. C., *Pamyatniki drevneturskoy pis' mennostı Tuvı*, Kızıl, 1963.

BAZIN, L., *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille, 1974.

——, "Les Parlers des T'opa-Wei," *TP* XXXIX (118).

BERNTŞTAM, A. N., "Istoriko-arxeologiçeskie oçerki T sentral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *MIA*, 26, 1955.

——, "Drevnyeşie Turskie elementi v etnogeneze Sredney Azii," *SE*, 1947/6, 7.

——, *Sozial' no ekonomiçeskiy stroy Orxono-Yeniseyskiy Turok VI-VIII. vekov*, Moskova, 1946.

——, "Zolotoya diadema iz Şamanskogo pogrebeniya na r. Kargalinke," *KSIIMK*, V, 1940.

BIÇURIN, N. YA., *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Azii*, Moskova, 1950-53.

BÎRÛNÎ, *Athâr ul-bâqiyya*, E. Sachau bask., Leipzig, 1923.

——, *Kitâb ut-tafhîm li avâ'il-i şinâ'at it-tancîm*, Oxford, 1933.

BIOT, E., *Le Tchéou-li*, Paris, 1851.

BODDE, D., *Festivals in Classical China*, Princeton, 1975.

BOODBERG, P., "Three Notes on The T'u-/chüe Turks," *Semitic and Oriental Studies*, California Üniversitesi, XI, 1951.

BORATAV, P. N., *Er-Töshtük*, Paris, 1965.

BOMBACI, A., "Qutlug bolzun," *UAJ*, 37-8, 1966.

Buddhist Arts; The Ancient Buddhist Arts in Central Asia and Tun-huang, Monumenta Serindica, V, Kyoto, 1962.

CAMGERŞİNOV, B. D., "Nomands of the T'ien-shan," *The XXIXth Int. Congress of Orientalists, Soviet Scientific Reports*, Moskova, 1973.

CHAVANNES, E., "Le Cycle turc des douze animaux," *TP* , 1906.

——, *Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles*, Paris, 1903.

——, *Notes: Docs.* ile aynı ciltedir.

——, *La Sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han*, Paris, 1953.

——, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*, Paris, 1967.

——, *Le T'ai-chan*, Paris, 1910.

——, "Les Pays d'Occident, d'après le Wei-lio," *TP*, II/6, 1905.

CHÊNG TE-K'UN, *Chu China*, Cambridge, Mass. 1973.

CLAUSON, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.

——, "Turk, Mongol, Tungus," *AM*, New Series, VIII/1, 1960.

COMBAZ, G., "Masques et dragons en Asie," *Mélanges chincis et bouddhiques*, Brüksel, Juillet 1945.

CZEGLEDY, K., "On The Numerical Composition of The Ancient Turkish Tribal Confederation," *AOASH*, XXV.

ÇAĞATAY, S., *Altun-yaruk'tan İki Parça*, Ankara, 1945.

——, "Türk halk edebiyatında geyiğe dair bazı motifler," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1956.

ÇLENOVA, N. L., "Ob olennı kamnyax Mongolii i Sibiri," *MAS*, 1962.

DECOURDEMANCHE, M. J. A., "Notes sur quatre systèmes turcs de notation secrète," *JA*, Eylül-Ekim, 1899.

DEMIEVILLE, P., "Quelques traits de moeurs barbares," *AOASH*, 15, 1962.

DEVLET, M. A., "O Zagadoçnıx izobrajeniax na olennıx kamnyax," *SA*, 1976/2.

DIETERICH, K., *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, Leipzig, 1912.

DOERFER, G., *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*, Wiesbaden, 1963-75.

DORJ, D., "K istorii izuçeniya naskalnıx izobrajenii Mongolii," *MAS*, 1962.

DOWSON, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra, 1965.

EBERHARD, W., *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

——, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, cilt XXXII, 1942.

——, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942.

——, *Das Toba Reich Nordchinas*, Leyden, 1949.